

Sveučilište u Zagrebu

Filozofski fakultet

Odsjek za južnoslavenske jezike i književnosti

Miran Todorović

Pacifizam u djelima Ive Andrića

Zagreb, 2021.

Ovaj rad izrađen je na Odsjeku za južnoslavenske jezike i književnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu pod vodstvom dr. sc. Zvonka Kovača i predan je na natječaj za dodjelu Rektorove nagrade u akademskoj godini 2020./2021.

Sadržaj rada

1. UVOD	1
2. OPĆI I SPECIFIČNI CILJEVI RADA	3
3. PACIFIZAM	4
3.1. POVIJESNI RAZVOJ	6
3.2. SITUACIJA U HRVATSKOJ I REGIJI	8
4. IVO ANDRIĆ	10
5. ANALIZA ANDRIĆEVIH DJELA	10
5.1. ANDRIĆEVA ESEJISTIKA	11
5.2. ANDRIĆEVI PUTOPISI	13
5.3. ZNAKOVI PORED PUTA	15
5.4. PISMO IZ 1920. GODINE	16
5.5. PRIČA O VEZIROVOM SLONU	17
5.6. NA DRINI ĆUPRIJA	19
5.7. TRAVNIČKA HRONIKA	25
6. ZAKLJUČAK	31
7. POPIS LITERATURE	33
8. SAŽETAK	37
9. SUMMARY	38

„Those who love peace must learn to organize as effectively as those who love war“¹

Martin Luther King

¹ Oni koji vole mir moraju se naučiti organizirati jednako učinkovito kao i oni koji vole rat. – prev. Miran Todorović

1. UVOD

Pacifizam, iako utjecajan u određenim povijesnim razdobljima, ostaje do danas nedovoljno istražen pojam u znanstvenim istraživanjima. Premda su zadnjih godina zabilježeni određeni pomaci u pozitivnom smjeru, još uvijek izgleda kao da je veliki potencijal ove teme ostao nezapažen praktički u svim područjima humanističkih i društvenih znanosti – od povijesti, sociologije, politologije sve do kulturoloških studija i znanosti o književnosti. Jednostavna pretraga Hrvatske znanstvene bibliografije CROSBİ pokazuje tek 11 radova vezanih uz pojam pacifizma u rasponu od 1990. do 2019. godine.²

Jednostavan pogled na listu dobitnika *Nobelove nagrade za mir* mogao bi, barem okvirno, u određenom smislu pokazati značajne ljudske figure u promicanju ideje mira za određena vremenska razdoblja. Međutim, nije potrebno naglasiti da su pojedinci s tog popisa samo mali broj onih koji su diljem svijeta sudjelovali u mirovnim misijama. Mnogi nikad nisu ušli u povijest, a možda su trebali, i mnoga su svjedočanstva ostala nezabilježena. Povijest kao znanost ima tendenciju poklanjanja veće pozornosti ratovima i osvajanjima nego pacifistima. Ratni pothvati i osvajanja se preciznije i ažurnije dokumentiraju, a znanje koje nam je dostupno o određenim miroljubivim praksama i narodima je tim oskudnije jer su isti uglavnom bili istrijebljeni od strane agresivnijih naroda. Poznata je izreka da povijest pišu pobjednici. Međutim, često se ta izreka ne propitkuje ili se preko nje preolako prelazi. Koliko smo samo znanja izgubili zbog sukoba koji ostavljaju prostora za samo jednog pobjednika, za samo jednu perspektivu koja ne dopušta potpuno razumijevanje druge strane? Koliko je godina potrošeno za rekonstrukciju povijesti određenih naroda, za analizu njihovih kulturoloških praksi, uvjerenja i običaja? Na kraju o njima svejedno imamo tek ograničena saznanja. Tipičan primjer toga je bogata kultura i duhovni svjetonazor Indijanaca koje su europski kolonizatori gotovo istrijebili dolaskom na kontinent.

Danas si volimo govoriti da smo drugačiji, no jesmo li zaista? Suvremeni čovjek danas više uglavnom nema pušku u rukama, ali osvajački mentalitet je ostao i prisutan je u drugim oblicima. Ideja progresivnosti još se uvijek zasniva na tehničkim i materijalnim dostignućima, a nacije su još uvijek izrazito natjecateljski nastrojene. Kada se uspoređuje dobrobit neke zemlje, gledaju se prvenstveno indeksi koji upućuju na ekonomsko stanje i iz toga se izvlače zaključci o tzv. razvijenim i nerazvijenim zemljama. Međutim, postoje i drugi indeksi, poput onog nazvanog *Global Peace Index* koji, mjereći miroljubivost nacija, prikazuje malo drugačiju

² <https://www.bib.irb.hr/pretraga?operators=and|pacifizam|text|meta> (pristupljeno 3. travnja 2020.)

sliku o onome što volimo zvati „razvijenim“ zemljama. Na popisu 163 zemlje rangirane od mirnijih prema agresivnijima, jedna razvijena Francuska smjestila se na 60. mjestu s trendom pogoršavanja kroz godine, jedan razvijeni SAD smjestio se na 128. mjestu, a navodno nerazvijeni Butan dospio je na 15. mjesto najmirnijih zemalja u svijetu.³ Iako su to sve pojedinačni primjeri, ono što ovaj rad želi naglasiti jest činjenica da miroljubivost još uvijek nije postala jedan od kriterija za progresivnost društva. Još uvijek se čeka taj preokret u ljudskim umovima koji bi miroljubivost tretirao kao važniju stavku od kompetitivnosti. Dok god se to ne dogodi i mir ne postane jedan od prioriteta, pacifizam neće postati stvar svakodnevice jer će mu se društvo okretati jedino u kriznim situacijama. Uzimajući u obzir aktualnu društveno-političku situaciju u Europi, ali i svijetu, mogli bismo reći da se za nastanak takve krizne situacije trenutno stvaraju veoma povoljni uvjeti.

Izbjeglička kriza, trgovački ratovi između svjetskih velesila, razjedinjenost Europe, sve veća ulaganja država u vojske nauštrb ulaganja u zdravstvo ili obrazovanje samo su neki od pokazatelja napetosti u svjetskim razmjerima koji dalje pogoduju razvoju potencijalnih problema i negativnih društvenih pojava. Kao rezultat toga, diljem Europe danas nastaju nove krajnje desne političke opcije od kojih neke otvoreno propagiraju fašističke ili neonacističke stavove.⁴ S druge strane, velika se sveučilišta na kojima su se obrazovali brojni intelektualci iz raznih dijelova svijeta zatvaraju.⁵

Zbog takvog rastućeg sentimenta u današnjoj Europi, tolerancija, razumijevanje i suživot postaju posebno ugroženi pojmovi. Pacifizam, kao jedan stariji društveno-politički pokret, bio je i ostao jedan od načina odgovora na današnje stanje i u tom je smislu jednako aktualna tema kakva je bio prije pola stoljeća. Na mladima ostaje da to prepoznaju i dodatno aktualiziraju. Još je jedna izreka prilično popularna, a to je da se povijest ponavlja. Ako je to istina, ne preostaje nam ništa drugo nego da shvatimo važnost pacifizma na svim prošlim primjerima tragedija koje su zadesile čovječanstvo i da se nadamo da ćemo ovoga puta biti nešto pametniji.

³ <http://visionofhumanity.org/app/uploads/2019/06/GPI-2019-web003.pdf> (pristupljeno 15. ožujka 2020.)

⁴ <https://www.theguardian.com/world/2019/feb/14/how-a-slovakian-neo-nazi-got-elected> (pristupljeno 16. ožujka 2020)

⁵ <https://www.nytimes.com/2018/12/03/world/europe/soros-hungary-central-european-university.html> (pristupljeno 16. ožujka 2020)

2. OPĆI I SPECIFIČNI CILJEVI RADA

Ovaj rad je u funkciji istraživanja pacifističkih ideja u djelima Ive Andrića. Na samom početku rada predstaviti će se pojam pacifizma i pregled povijesti mirovnog aktivizma, kako na globalnoj, tako i na regionalnoj razini. Pokušati će se povezati pojam pacifizma s ostalim idejama poput feminizma i anarhizma, ali i pronaći najznačajnije književnike i umjetnike koji su podržavali pacifističke ideje. U nastavku će biti predstavljen Andrić kao književnik i ukratko spomenuti njegovi doprinosi, kao i pripovjedački postupci po kojima je poznat i cijenjen. Zatim će se prijeći na glavni dio rada: istraživanje pacifističkih tema i motiva u Andrićevim radovima, počevši od eseja i kritika, preko putopisa i kraćih proznih radova, pa sve do njegovih najpoznatijih romana. Tamo gdje bude moguće, u analizi će se objediniti i ostali značajni pristupi (feministički i ekološki) koji mogu doprinijeti pacifističkoj analizi. U zaključku će biti ukratko sažeta i ponovljena sva glavna uporišta rada.

Rad je interdisciplinarne prirode. U prvom, teorijskom dijelu koji obrađuje pojam i pregled pacifizma objedinjene su povijest, sociologija, filozofija i dijelom politologija, a takvi su bili i izvori iz kojih je taj dio rada nastao. U drugom dijelu rada koji se tiče analize Andrićevih književnih djela najzastupljenije je područje znanosti o književnosti. Pa i u samom pristupu Andriću ovaj rad preferira interkulturalni pristup koji književniku ne pristupa iz današnjih dominantnih nacionalnih pozicija, već uzima u obzir povijesni kontekst toga vremena. Takav interdisciplinaran i interkulturalni pristup pokazao se iznimno plodonosnim za proučavanje teme pacifizma.

3. PACIFIZAM

Pacifizam ili mirotvorstvo je učenje ili pokret koji osuđuje rat bez obzira na razloge i ciljeve, koji osuđuje svako nasilje i propagira miroljubivo rješavanje sporova.⁶ Riječ pacifizam skovao je francuski aktivist Émile Arnaud, a ostali mirovni aktivisti usvojili su taj naziv na desetom Mirovnom kongresu u Glasgowu 1901. godine.⁷ U određenim je trenucima u povijesti pacifizam bio dobro znan pojam, pa nekad čak i pomodan. Primjerice, oni koji su živjeli u vrijeme alternativne kulture 60-ih i 70-ih godina prošloga stoljeća, točnije *hippie* pokreta, vrlo su vjerojatno čuli za sam pojam, međutim moglo bi se diskutirati o tome koliko je današnja mladež upoznata s pojmom pacifizma. Čak i starije generacije, koje ga na prvi glas prepoznaju, ponekad rade pogrešku i svode pacifističku filozofiju samo na antiratni sentiment, što je svakako krivo jer je pacifizam puno širi pojam od toga.⁸ Doduše, termin je otvoren za različite interpretacije i razni pacifisti ga se pridržavaju na različit način vodeći se pritom svojim vlastitim osjećajem savjesti.

Pacifistička je filozofija prilično sumjerljiva s raznim drugim srodnim idejama. Neke istočnjačke religije se oslanjaju na pacifističke principe nenasilja, što se ponekad očituje i u prelasku na vegetarijanski način prehrane. Skoro sve religije mir smatraju poželjnim stanjem u društvu, a neki čak smatraju i figuru Isusa Krista prilično bliskom pacifističkim idejama. Svejedno, poznat je paradoks da su upravo te religije koje smatraju mir poželjnim stanjem u društvu često puta bile one zbog kojih su sukobi i nastajali. Mnoge su se religije širile nasilnim načinima, uključujući i naširoko poznate križarske ratove, a osim što su se širile nasilnim načinima, često su nasiljem i učvršćivale svoju osvojenu poziciju (inkvizicija i sl.). Uzimajući u obzir način širenja religija i broj sukoba koje su uzrokovale, moglo bi se ustvrditi da su dalekoistočni narodi u tom pogledu miroljubiviji od europskih i bliskoistočnih. Prijepori između pojedinih religija, njihovih pripadnika i pogleda na svijet ušli su naizgled toliko duboko u pore svakodnevnoga života da se mjesta dodira različitih religija i etničkih pripadnosti često smatraju potencijalnim žarištima novih sukoba čak i danas, a o tome je često govorio u svojim djelima i Ivo Andrić.

⁶ http://hjp.znanje.hr/index.php?show=search_by_id&id=eFdhURQ%253D (pristupljeno 9. ožujka. 2020.)

⁷ Robbins 1976: 10

⁸ Andrew Alexandra u tekstu *O razlici između pacifizma i pacificizma* razlikuje rat kao instituciju i rat kao događaj (95: 2007), pa u skladu s time razlikuje i ideju apsolutističkog odbijanja svake vrste nasilja od ideje ukidanja rata kao institucije i načina rješavanja međudržavnih sporova (98-99: 2007). Pritom ističe da te ideje nisu, suprotno uvriježenom mišljenju, međusobno isključive, a to podupire i Gandhijevim citatom: "Mnogi ljudi pogrešno shvaćaju nenasilje kao kompromis ili izbjegavanje sukoba. To nije to. To je zalaganje za ono što je ispravno (istina) i pravdu. Bolje je voditi nasilan rat nego prihvatiti nepravdu. Dakle, zapravo nema proturječja između vođenja pravednog rata i vjerovanja u nenasilje. Oboje su dužnosti koje se moraju ispuniti da bi očuvali pravdu i istinu" (106: 2007).

I dok su ratovi svakako najočitiji primjer nasilja, skoro nijedna religija nije sasvim pacifistička. Opresija se provodi na raznim drugim razinama, primjerice spolnoj ili društvenoj osnovi. Hinduizam tako podržava kastinsko uređenje društva, a kao rezultat toga u suvremenoj Indiji danas ima oko 3000 do 4000 različitih kasta koje se razlikuju po rodovima ili po zanimanjima te čine profesionalne zajednice.⁹ Položaj žena i mogućnost njihova uključivanja u vjersku službu je također vrlo kontroverzna tema o kojoj bi se dalo diskutirati za velik broj svjetskih religija.

Pacifizam se vrlo dobro može slagati i s ostalim pokretima ili idejama za koje se na prvi pogled možda i ne bi reklo da se slažu, primjerice s anarhizmom. Nekim bi, uglavnom neupućenim, ljudima prva asocijacija na riječ anarhizam mogla biti upravo nasilje i kaos. Međutim, anarhizam u svojoj biti odbacuje nasilje. Anarhisti su protiv svake vrste autoriteta upravo zato što smatraju da svaki autoritet jest nasilje, a da količina tog nasilja ovisi o interesu autoriteta. Vlast nasilje čini legalnim ili ilegalnim, veliča ga ili osuđuje, opet prema svojim interesima. Nasilje koje proizvodi vlast (ratovi, represija nad neistomišljenicima, prijetnje kaznama, kontrola, itd.) je među anarhistkinjama i anarhistima potpuno neprihvatljivo¹⁰. Zanimljivo je i svjedočanstvo antiratnog aktivista Bojana Aleksova da su u nekim slučajevima najveću otvorenost pacifističkim idejama pokazale upravo određene alternativne supkulture poput anarho-pankera i obožavatelja *hardcore* glazbe.¹¹

Nastavljajući se na anarhizam, malo poznata činjenica jest i to da je Lav Nikolajevič Tolstoj, ruski pisac koji je u povijesti najviše ostao upamćen po svojim romanima, razvio ideju kršćanskog anarhizma, koja je snažno podupirala pacifističke težnje za nenasiljem, i iznio je u svom tekstu *Kraljevstvo Božje u vama*. Pritom su utjecaj na Tolstoja izvršili Pierre-Joseph Proudhon i Peter Kropotkin¹². Na Tolstojevu ostavštinu nastavio se Mahatma Gandhi razvivši svoj pristup nenasilnog otpora, a zabilježeno je također da su Gandhi i Tolstoj održavali i pismenu komunikaciju¹³.

Kritika pacifizma uglavnom se tiče njegove zasnovanosti na onome što kritičari smatraju utopističkim tezama o vječnome miru i pasivističkome neprotivljenju zlu¹⁴. Često se ističe navodna neefikasnost takvog pasivnog građanskog otpora. Tu tezu vrlo lako opovrgavaju svi oni slučajevi u kojima se pacifistički pristup pokazao iznimno efikasan – imena poput Mahatma

⁹ <https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=30745> (pristupljeno 17. 3. 2020.)

¹⁰ Strpić 2001: 8

¹¹ Aleksov 2015: 108

¹² Skakelja 2019: 14

¹³ <https://www.rbth.com/history/331145-gandhi-tolstoy> (pristupljeno 7. travnja 2020.)

¹⁴ <https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=46066> (pristupljeno 3. travnja 2020.)

Gandhi, Nelson Mandela, Bertrand Russell i Martin Luther King danas već govore sama za sebe i teško je osporiti njihov izniman utjecaj na razne sfere društveno-političkog života.

3.1. POVIJESNI RAZVOJ

Ideje miroljubivosti prisutne su od stare povijesti. Neke rane kineske škole filozofije protivile su se ratu između svojih pokrajina i poduzimale mjere da zaštite slabije pokrajine od invazije jačih. Svih sedam klasika kineskih vojnih tekstova, među koje se ubraja i poznato Sun Tzuovo djelo *Umijeće ratovanja*, gleda na rat kao na negativnu pojavu.¹⁵

U Antičkoj Grčkoj, za koju se govori da je kolijevka današnje civilizacije, vrijedilo je pravilo uravnoteženog i skladnog života. Postojale su moralne smjernice za nenasilje među pojedincima, ali ipak nije postojala precizno formulirana šira ideja odbacivanja nasilja na državnoj razini ili odbacivanja svih vrsta nasilja. Poznata je činjenica da je i u Antičkoj Grčkoj, kao i u većini drugih antičkih društava, postojalo ropstvo. Antički Rim je kroz osnaživanje militarizacije i patrijarhata bio još i agresivniji u svojim nastojanjima nego Antička Grčka pa je tu bilo još manje mjesta za pacifističke ideje. Svejedno, u oba navedena antička društva, određeni su se pojedinci suprotstavljali nasilju i/ili ratovanju. U Antičkoj Grčkoj zapažen je ostao pisac komedija Aristofan. Njegovo djelo *Lizistrata* govori o istoimenoj junakinji koja je htjela prekinuti Peloponeski rat pozivanjem žena na uskraćivanje seksualnih usluga svojim partnerima vojnicima s tih područja. Osim Aristofana, Euripid je također u svojim tragedijama iznosio antiratne ideje, pogotovo u djelu *Trojanke*.¹⁶

Krajem 18. stoljeća na Novom Zelandu je živjelo domorodačko stanovništvo Moriori koji su živjeli u skladu s pacifističkim idejama, ali su ih kasnije istrijebili maorski ratnici koji nisu dijelili njihov svjetonazor.¹⁷ Sličan scenarij dogodio se i Indijancima kada su došli europski kolonizatori. U tom je smislu zanimljiva činjenica da su često oni narodi za koje europska kultura tvrdi da su „primitivni“ u određenom broju slučajeva bili miroljubiviji i u tom smislu napredniji od „civiliziranih“ nacija koje su ideju svoje progresivnosti temeljile na tehničkim postignućima u vidu proizvodnje oružja i militarizacije.

Ozbiljnija povijesna rekonstrukcija nastanka i razvoja mirovnih pokreta u formi civilnih inicijativa moguća je tek od ranog 19. stoljeća. Angloamerička mirovna udruženja uglavnom su počivala na kršćanskoj savjesti i uvjerenjima (kojih su se pridržavale i neke ranije kršćanske

¹⁵ Johnston 1998: 66–67

¹⁶ Northedge 1967: 63–67

¹⁷ <https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=41960> (pristupljeno 13. ožujka 2020.)

sekte poput kveker¹⁸, menonita¹⁹ i amiša), dok su kontinentalno-europske grupe počivale na idealima Francuske revolucije.²⁰

Pacifizam se od Prvog svjetskog rata naglo razvio u Engleskoj i Sjedinjenim Američkim Državama. U Engleskoj je u tom razdoblju zabilježeno djelovanje vojnika-pjesnika koji su, potaknuti svojim traumama s fronta, u svojim pjesmama osuđivali rat i ukazivali na njegove posljedice. Njima se pridružio i Bertrand Russell, istaknuti filozof i matematičar, koji je dijelio jednak antiratni stav i svoje tekstove objavljivao u novinama i časopisima.²¹ Iako je sentiment u njihovim pothvatima bio drugačiji – pjesnici su stvarnost tretirali naglašeno intimistički kako to i dolikuje tradicionalnoj poeziji, dok su Russellovi tekstovi bili intelektualniji u svom pristupu – i jedni i drugi su, na svoj jedinstven način, pomogli širiti ideje pacifizma na šire građanstvo. I u Weimarskoj republici je u tom periodu zabilježen značajniji mirovni aktivizam. Aktivni su bili građani iz širokog spektra društvenog života: književnici (Ernst Toller, Bertolt Brecht, Erich Kästner, Erich Maria Remarque, Kurt Tucholsky), novinari (Carl von Ossietzky), slikari (Käthe Kollwitz, Otto Dix) te općenito pacifisti i simpatizeri raznih zanimanja (Ernst Friedrich...)²²

Dolaskom Hitlera na vlast pacifizam je potisnut. Mnogi su pacifisti pobjegli u egzil, drugi su bili optuživani, privođeni i ubijani. Primjerice, već spomenuti njemački pacifist Carl von Ossietzky razotkrio je tajno naoružavanje Reichswehra suprotno Versailleskom ugovoru, a kao rezultat toga odveden je u logor gdje je i umro zbog nehumanih uvjeta.²³ Za pacifističko djelovanje bila mu je 1935. dodijeljena Nobelova nagrada za mir, koja mu nije mogla biti predana jer su ju nacisti kvalificirali kao provokaciju.²⁴ Kako se Drugi svjetski rat bližio i opasnost od širenja fašizma bila sve veća, mnogi javni intelektualci, koji su ranije podržavali pacifističke principe, u ovom su razdoblju počeli propitkivati ozbiljnost situacije. Većina ih se složila u tome da tadašnje stanje zahtjeva agresivan otpor tvrdeći kako je riječ o izvanrednoj

¹⁸ Kvekerski nauk, nastao u 17. stoljeću u Engleskoj, propovijeda odbijanje vojne službe, a borili su se i za dokuću ropstva, protivili se rasnoj diskriminaciji, zauzimali se za ravnopravnost žena i humanizaciju režima u zatvorima. Za svoje su mirotvorno djelovanje i humanitarnu pomoć tijekom i nakon I. i II. svjetskog rata dobili Nobelovu nagradu za mir 1947. Za više o kvekerima vidi na:

<https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=34905> (pristupljeno 13. ožujka 2020.)

¹⁹ Doduše, Andrew Alexandra (2017: 100) ističe da, iako se menoniti općenito smatraju pacifistima zbog odbijanja sudjelovanja u ratu, to odbijanje nije dio većeg obvezivanja na konačno odbacivanje rata. Oni drže da je vojna obrana države legitimna i da je u redu, čak i poželjno, za druge da budu uključeni u nju, ali ne i za njih kojima to, kao istinskim kršćanima, vjera ne dozvoljava.

²⁰ Topić 2008: 12

²¹ Hühn 2017: 87

²² Topić 2008: 16

²³ Brock i Young 1999: 99

²⁴ <https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=45746> (pristupljeno 13. ožujka. 2020.)

situaciji u kojoj je rat uistinu bio manje zlo.²⁵ Otkriven je i popis Britanaca koji su trebali biti uhićeni u slučaju nacističke invazije na Ujedinjeno Kraljevstvo i na tom su se popisu, osim danas uglavnom nepoznatih engleskih pacifista, našla i neka poznata imena, poput pisca Aldousa Huxleyja.²⁶

Nakon Drugog svjetskog rata na svjetskoj je razini pacifističke ideje dalje širio Martin Luther King okupivši oko sebe nekolicinu istomišljenika. Oni su svoje napore usmjerili u borbu za ostvarenje građanskih prava crnaca, a propovijedali su filozofiju i metode nenasilja koje su počivale na Gandhijevim temeljima.²⁷

Zabilježeno je osnivanje i rad mnogih mirovnih institucija te organizacija kroz povijest. Već 1816. u Velikoj Britaniji je nastao *Peace Society*, 1828. u SAD-u *American Peace Society*, 1846. u Francuskoj *Ligue internationale de la paix et de la liberté*, a 1889. u Austriji *Österreichische Friedensgesellschaft*. Na internacionalnoj je razini 1891. godine osnovan *Međunarodni ured za mir*, a u 20. stoljeću nastaju još snažnije institucije za očuvanje mira i sigurnosti poput Lige naroda, Ujedinjenih nacija i dr. koje djeluju na globalnoj razini.²⁸

3.2.SITUACIJA U HRVATSKOJ I REGIJI

Za rekonstrukciju mirovnog angažmana na ovim prostorima ključne su studije iz 2015. godine: knjiga *Borile smo se za vazduh* Bojana Bilića i zbornik radova *Opiranje zlu* u uredništvu Vesne Janković i Bojana Bilića. Ti su izvori važni prvenstveno iz tog razloga što su prvi koji specifično istražuju pacifističke prakse na ovim geografskim prostorima u smislu da im je to primarni cilj, a ne usputni podatak.²⁹

U 80-im i 90-im godinama 20. stoljeća i na našim je prostorima zabilježen rad određenih mirovnih građanskih inicijativa. U Zagrebu su to bili *Svarun* i Antiratna kampanja Hrvatske (ARK)³⁰, u Sloveniji pokret *slovensko mirovno gibanje*³¹, u Beogradu prvenstveno feministička

²⁵ Patterson 2012: 311

²⁶ Doerries 2013: 33

²⁷ <https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=31510> (pristupljeno 14. ožujka. 2020.)

²⁸ <https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=46066> (pristupljeno 3. travnja 2020.)

²⁹ Važni su i zato što prednost daju internacionalnom pristupu koji se pokazao uvelike plodonosniji za to područje istraživanja nego nacionalni, ali također i zato što su na njemu radili mladi znanstvenici koji su uspjeli ostvariti znatnu suradnju sa starijim generacijama koje su im svojim iskustvom i svjedočanstvima služile ili kao izvor za njihove tvrdnje ili kao pomoć prilikom istraživanja. Većina tih stručnjaka danas radi i djeluje u inozemstvu, što može biti jedna od mnogo poražavajućih činjenica našega društva ako je razlog iseljavanja nemogućnost mladih perspektivnih ljudi da svoje potencijale iskoriste u svojim domicilnim zemljama.

³⁰ Bilić 2015: 91-115

³¹ Hren 2015: 55-75

inicijativa *Žene u crnom* sa svojim istaknutim antiratnim aktivizmom³², a mnogi su alternativni mediji poput makedonske radio stanice *Kanal 103* pomogli širiti pacifističke ideje.³³ Aktivnosti koje su organizacije provodile sastojale su se uglavnom od: promoviranja ideje prigovora savjesti protiv služenja vojnog roka, organiziranja antiratnih demonstracija i javnih skupova protiv uporabe nuklearne energije, bilježenja i izvještavanja o etnički motiviranim kaznenim djelima, skupljanja informacija o ratnohuškačkim medijima i tako dalje.

Brojne su druge organizacije podupirale pacifizam kao blisku ideju, iako im je temeljni interes ili razlog osnivanja bio nešto drugo. Jedan podatak bilježi preko 70 mirovnih i srodnih organizacija samo u Hrvatskoj.³⁴ Mnogi stručnjaci ili aktivisti koji danas djeluju u raznim mirovnim ustanovama (npr. Documenta, Inicijativa za REKOM, Centar za mirovne studije...) vuku korijene još iz prvotnih pacifističkih organizacija na ovim prostorima, poput već spomenutog *Svaruna* ili ARK-a.

Osim samih građanskih inicijativa i alternativnih medija na ovim prostorima, mnogi su glazbenici, umjetnici i književnici također u svojim djelima imali snažne antiratne poruke.³⁵ Što se tiče južnoslavenskih pisaca, uzimajući u obzir dostupne studije na tu temu, po antiratnom su stavu možda najpoznatiji: Dušan Vasiljev, rani Miloš Crnjanski, zatim Miroslav Krleža i Momčilo Nastasijević, iako su im pristupi donekle različiti. Krleža u svojoj ratnoj lirici i esejistici krivnju za rat vidi pretežito kod elite imperijalnih država, dok Nastasijević njeguje personalniji pristup pa se koncentrira na savjest kod učešća u ratu običnoga čovjeka.³⁶ Zofka Kveder, unatoč svojim radikalnim ideološkim zaokretima i kontroverznim antisemitskim dijelovima u tekstu,³⁷ pokazuje natruhe pacifizma u svom romanu *Hanka* iz 1918. godine.

³² Bilić 2015: 133-151

³³ Volčič i Planšak 2015: 199-223

³⁴ Janković i Mokrović 2011: 132-133

³⁵ Poznat je slučaj iz travnja 1992. godine kada su članovi tri kulturna benda - EKV, Električni Orgazam i Partibrejkersi - bez dozvole kružili u kamionu ulicama Beograda protiveći se ratu koji se, nakon Hrvatske, zahuktavao i u BiH. Izgovarali su riječi pjesme *Mir, brate, mir* koja je, usprkos *punk* provokaciji u vidu seksualnih i vulgarnih konotacija, nesumnjivo odražavala jake pacifističke tendencije. Izvedbom pjesme uživo na koncertu simboličnog naziva *Ne računajte na nas* iz 1992. godine pacifističke se tendencije pojačavaju vizualnim dojmom jednoga od glazbenika obučenog u košulju s vojničkim motivom i s vojničkom kacigom na glavi na kojoj su nacrtani cvjetići. Snimka koncerta dostupna je na: <https://www.youtube.com/watch?v=S-TobTR5NdY> (pristupljeno 20. travnja 2020.), a riječi pjesme dostupne su na: <https://www.6yka.com/novosti/mir-brate-mir> (pristupljeno 20. travnja 2020.).

³⁶ Robert Hodel u svom radu *Krleža i Nastasijević: dva glasa protiv rata* (2017: 117-136) dosljedno analizira i uspoređuje Krležinu i Nastasijevićevu poetiku iz pacifističke perspektive. Iako se slaže da „vjerovatno nema dva južnoslavenska autora čiji bi se životi i djela više razlikovali“, primjećuje da njihova antiratna djela dijele određene karakteristike. Krleža o Prvom svjetskom ratu piše: „Ja lično nikada nisam bio u vatri niti u opasnosti. [...] Na mene su uvijek i topovi i vojnici djelovali smiješno i mislim da se nikada nisam toliko nasmijao ljudskoj gluposti koliko baš u Galiciji za Brusilovljeve ofenzive 1916“.

³⁷ Više o tome u Badurina 2010: 58-63

Međutim, kao što je spomenuto i na početku rada, istraživanja na ovu temu su oskudna pa mnogi književnici još uvijek nisu dočekali svoje pacifističke analize. Među njih se ubraja i jedini nobelovac s ovih prostora, Ivo Andrić, a upravo je začuđujući izostanak takvih analiza s obzirom da Andrićev život i djelo ostavljaju mnogo potencijalnog materijala upravo za pacifistički pristup.

4. IVO ANDRIĆ

Andrićevu poetiku karakterizira stilsko i psihološko nijansiranje s naglašenom ulogom autorskoga pripovjedača. U njegovim ranim pripovijetkama susreće se mnoštvo epizoda i svojevrsni lirski ugođaj, dok njegova kasnija djela, pogotovo romani, sadržavaju zgusnut, ekonomičniji iskaz.³⁸ U analizama Andrićeva djela neki se kritičari fokusiraju na sveprisutan osjećaj melankolije, drugi posvećuju pažnju njegovim narativnim postupcima, njegovoj stilistici, onome što tvrde da je realistički pristup, a također postoje i analize koje se osvrću na problematiku prikazivanja prostora i vremena u njegovim djelima, pa i na reprezentaciju Istoka te orijentalističke ideje ili motive prisutne u njegovim tvorbama. Kao najpogodniji pristup Andriću možda se pokazao upravo onaj interkulturalni. S obzirom na Andrićevu proširenost na ovim prostorima (njegova su tvorba i djelovanje sustavno pokrivali područja Bosne, Hrvatske i Srbije), zagovornicima nacionalističkoga pristupa otežano je njegovo svrstavanje u kategorije jer svakim pojedinim usustavljanjem ili: a) prednost daju jednoj, a zanemaruju ostale nacije koje su jednako značajne za Andrićevu poetiku; b) dodatno mijenjaju kontekst Andrićeva života i djela jer zanemaruju tadašnju (pa u manjoj mjeri i današnju) multikulturalnost na ovim prostorima. Kao rezultat toga dolazi do rezultata koji nisu nimalo znanstveni u svojoj srži³⁹ te ostavljaju sklizak teren za daljnju političku propagandu. Zvonko Kovač dobro primjećuje da „pridružimo li tekstovima dvojbene pripadnosti, opusima i piscima upitnoga identiteta, svoju nesigurnost, obazrivost i skromnost u pristupu, bit ćemo na najboljem putu spoznavanja znanstvene istine i/ili razumijevanja, tumačenja književnosti“.⁴⁰

5. ANALIZA ANDRIĆEVIH DJELA

³⁸ <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=2618> (pristupljeno 15. travnja 2020.)

³⁹ Nacionalistički pristupi općenito polaze od pretpostavke da ih se ne treba opravdati ni argumentirati; kao da se već podrazumijeva da znanstvenik koji djeluje pod okriljem jedne nacije mora pristupiti prvenstveno iz perspektive (i na korist) te iste nacije nauštrb drugih nacija koje dolaze na sporednom mjestu. I dok je takav pristup politički jasan, još uvijek nije opravdano njegovo znanstveno uporište. Kakav odnos takva znanost ima prema stvarnom svijetu, ako ga uopće ima s obzirom da postoji opasnost od zanemarivanja konteksta koji dalje pogoduje neistinitom prikazu pojava, i koja je prava uloga takve znanosti osim učvršćivanja nacionalnih konstitucija?

⁴⁰ https://www-gewi.uni-graz.at/gralis/gralisarium/2002/Zvonko_Kovac_2002b.html (pristupljeno 5. travnja 2020.)

U nastavku rada analiza pacifističkih ideja u Andrićevu stvaralaštvu bit će predstavljena na: njegovoj esejistici, putopisima, kratkoj priči, noveli i romanima. Prilikom analize beletrističkih djela, zbog sistematičnosti se kao dobar redoslijed čini polazak od manjih književnih formi prema većima. Iz tog će razloga analiza beletristike započeti zbirkom maksima *Znakovi pored puta*, nastaviti se pripovijetkom *Pismo iz 1920. godine*, novelom *Priča o vezirovom slonu*, a završiti u romanima *Na Drini ćuprija* i *Travnička hronika* koji i inače predstavljaju autorov *magnum opus*.

5.1.ANDRIĆEVA ESEJISTIKA

Prilikom čitanja Andrićevih osvrti i književnih kritika možemo primijetiti da je upoznat s ratnom književnosti, a u njegovim esejima i ogledima možemo vidjeti da često tematizira društvene i političke pojave koje uključuju ratna ili nasilna zbivanja. U jednoj njegovoj književnoj kritici tako piše:

Sa radoznalošću i sumnjom sam otvorio već mnogu ratnu knjigu, da je obično zatvorim hladna srca i s prazninom ili odvratnošću u duši... Ovo je prva ratna knjiga u kojoj prepoznah izobličeno lice i samilosnu, ušutkanu dušu čoveka od nekoć.⁴¹

U svojim se osvrtima Andrić ne libi kritizirati neka poznata imena, poput talijanskog pisca i političara Gabriela D'Annunzia koji je poznat po tome da je u jednom trenutku u povijesti okupirao Rijeku i čiju je knjigu Andrić komentirao sljedećim riječima:

Da vidimo šta o ratu i onim što je s njim u vezi misli i kazuje Gabriele d'Anuncio, čovek 'koji je hteo rat' i koji je zvan (i obavezan) da ne samo njegovim senzacijama daje izraz i lepotu, nego i njegovim žrtvama opravdanje i svrhu, i njegovim posledicama put i rešenje. Tu je naše razočaranje potpuno. Zvonka rečitost samo vređa. Kroz maglu i vatromet znane retorike nigde se ne naziru konture budućnosti ni misli sadašnjice. Neprijatelj je nevidljiv, naponi zemlje svedeni na egocentričnu teatralnost, borba izgleda kao svrha samoj sebi i udešeni za oko i duh natčovečnog esteta koji nema ni toliko ukusa da umukne pred stvarnim i živim mukama.⁴²

Andrić također komentira tadašnja aktualna zbivanja u Italiji, Benita Mussolinija i fenomen fašizma. Sve su to teme prisutne u nekim njegovim esejima, a to se vidi već i u samim naslovima tekstova: *Fašistička revolucija, Benito Musolini, Kriza fašizma – kriza Italije... (Istorija i legenda, eseji I, 1981)*

⁴¹ Andrić 1981: 167

⁴² Andrić 1981: 180

U njegovoj kritici Kumičićeva romana *Erna Kristen* u *Književnom jugu* 1918. godine, vidljivo je da Andriću smeta neozbiljan pristup tematici rata, odnosno onakav pristup kakav on smatra nedostojnim te teme, kao i karakterističan jezični stil romana.

Nevjerovatno je žalosno da jedan hrvatski pripovjedač u prvim danima rata ne zapaža ništa do uličnih povorki s bandom i obligatnom dječurlijom ispred nje. I u jednoj vojnoj bolnici od oko 1600 ranjenika g. Tomo Kumičić zapaža samo flirt dobrovoljnih bolničarki i svagdanje razgovore. Banalnost i plitkost od kojih se čovjeku prsti grče. I, što je najgore, to je sve ispričano jezikom, 'gradskih vijesti'.⁴³

Iako u citatu to nije jasno precizirano, može se zaključiti da Kumičićevo fokusiranje na banalne stvari i situacije u romanu Andrić smatra neodgovornim ponašanjem i svojevrsnim umanjivanjem značaja rata i njegovih posljedica, pretpostavljajući pritom da bi tematici rata trebalo prići prije svega s osjećam savjesti i odgovornosti kakve Kumičić u ovom slučaju, prema Andrićevu mišljenju, nije pokazao.

Među književna djela s ratnom tematikom koja Andrić odobrava smjestila se pjesma *Jačmen* Dragutina Domjanića, Barbusseov roman *Vatra* i knjiga *Pisma jednog vojnika* anonimnog autora iz koje je istaknuo citat o čovjeku koji se, iako je preživio rat, ne može otresti njegove sjene.

Njemu je kao i hiljadama prsnuo život u parčad i niko ga više ne sastavi. Živi se još i raduje, ali samo na minute, na sate, na dane; naše „juče“ nam je teret, a naše „sutra“ zagonetka; još uvek se krade sudbini jedan kratak žitak ili jedna morfinistička radost, ali krajnosti nema, nema onog kontinuiteta, koji čini da u nama žive i s nama se raduju naši sinovi i unuci.⁴⁴

Iako je isprva riječ o konkretnom čovjeku, već druga rečenica citata prelazi u širi smisao i sada predstavlja ne samo sudbinu jednoga čovjeka, već zajednički sentiment jedne cijele generacije („naše 'juče“...naše 'sutra““) koja je ratom izgubila nevinost i životnu radost. U nastavku citata taj se osjećaj personalizira i razdvaja u više smjerova spominjanjem načina nošenja s tim osjećajem koji se razlikuje od čovjeka do čovjeka.

Svi osećamo tragiku tog besmisla, tek što taj izgubljeni smisao života traži masa u pobešnjelosti i opijenosti momentom, a retki pojedinci u dubini duše svoje gde su, u velikom bolu i pregoru, nagomilana blaga od nekoć.⁴⁵

⁴³ Milanović 1981: 342-343

⁴⁴ Isto 344-345

⁴⁵ Isto 345

U jednom tekstu iz 1925. godine koji se tiče turbulentnog stanja unutar Bugarske vođene Aleksandrom Cankovom, kao i rezultirajućih napetih odnosa između bivše Jugoslavije i tadašnje Bugarske, Andrić piše protiv naoružanja: „Bugarska je danas teško bolesna; nju treba pomoći; ali naoružavati je sada, znači činiti najrđaviju uslugu i Bugarskoj i čovečanstvu.“⁴⁶ A u eseju *Naša književnost i rat* iz 1918. godine Andrić govori o oskudici ratne književnosti na južnoslavenskim prostorima, što smatra posljedicom destruktivnosti rata, ali zatim zaključuje: „Naša književnost je u prvim godinama rata mučala, i to je jedan vredan i rečit dokaz za njenu dobru moralnu strukturu, jer ako i ne imademo šta pokazati budućnosti, nećemo se imati ni radi čega stiditi“.⁴⁷

5.2.ANDRIĆEVI PUTOPISI

U Andrićevim se putopisima također mogu sresti zapisi o ratu, bez obzira koliko to možda neočekivano djeluje. U putopisima Andrić osjeća veću slobodu inkorporiranja meditativnih elemenata u svoja promišljanja nego u svojim dotadašnjim društvenim kritikama, kojima su u središtu bili uglavnom konkretni događaji, pa je zbog toga i sam njegov jezični izraz u takvim tekstovima drugačiji. U putopisima je vidljivo da su predjeli kroz koje Andrić putuje ili na kojima privremeno obitava na njega često djelovali inspirativno, raspirujući njegove refleksivne tendencije pri pismenom izražavanju. Kad govori o ratu, pogotovo su mu poticajna bila mjesta koja imaju određenu povijest sukoba i razaranja, a čiju prisutnost Andrić osjeća boravkom na tom prostoru.

Skoro cijeli jedan putopis napisan je prvenstveno iz kuta refleksije na ratove i posljedice koje su ostale, a riječ je o putopisu naslovljenom *Utisci iz Staljingrada*.⁴⁸ U njemu se autor dotiče jedne od najvećih bitaka u Drugome svjetskom ratu i napominje kako zna da mnogi poznaju povijest bitke pod Staljingradom bolje od njega, kao i da o tome postoji čitava literatura, ali zatim opisuje svoju ulogu: „ovde se radi samo o utiscima jednog našeg književnika koji smatra za dužnost da te svoje utiske podeli sa vama, ukoliko se oni uopšte mogu rečima izraziti i sa drugima podeliti“.⁴⁹

⁴⁶ Andrić 1981: 239

⁴⁷ Isto 293

⁴⁸ Rados tvrdi (2012: 98) da su Andrićevi putopisi većinom pisani kao poetsko-meditativna proza, međutim neki putopisi, poput upravo *Utisaka u Staljingradu* i još nekoliko drugih, predstavljaju više iznimku nego pravilo jer je u njima nešto prisutniji suhoparan diskurs s oslonkom na dokumentarnost umjesto već spomenutih lirsko-meditativnih poniranja.

⁴⁹ Andrić 2015: 66

Andrićevim dolaskom u Staljingrad, zajedno s ostatkom jugoslavenske delegacije kulturnih radnika, dočeka ih jedan od sekretara „mesnog Sovjeta“ i njihov vodič koji im, u vožnji od četrnaest kilometara do centra mjesta, prepričava bitku: „On opaljenom rukom pokazuje prevoje talastastog terena, koji prema varoši postaje sve više izlomljen, i objašnjava gde su bile pozicije napadača, a gde odbrane... A dok on govori, sa obe strane puta, kao neka ilustracija, pojavljuju se sasvim polupani i neupotrebljivi ostaci tenkova i oborenih aviona“⁵⁰.

Za samo mjesto Staljingrada (danas Volgograd), autor u putopisu piše da je „video i u životu i na slikama mnogo razorenih mesta, ali se ovo po obimu i po načinu kako je rušeno ne da ni sa čim uporediti... ništa što čovek zna iz istorije ljudskih ratovanja ne može se, čini mi se, po obimu i strahoti uporediti sa ovim porušenim gradom između stepe i vode“⁵¹.

Osim ruševina i ostataka tenkova te oborenih aviona, autor napominje da su i dijelovi gradske infrastrukture poput prometnih vozila također pretrpjeli oštećenja: „Sretamo prve tramvaje. I oni nose tragove Nemčevih metaka, ranjeni su izišli iz rata, škripe i klopoću, ali voze i prebacuju ljude na desetine kilometara po rasturenim fabrikama“⁵².

Ranije u putopisu Andrić na zemlji nalazi limenu pločicu koju su njemački vojnici tijekom bitke nosili kao legitimaciju i na njoj urezano ime vojnika, pa promišlja:

*Ko je bio ovaj nesrećnik? Jedan od onih Nemaca u ime kojih je govorio onaj nemački književnik koji je u jeku prvih nemačkih pobeda, u novembru mesecu 1939. godine napisao: 'Čovek ima mnogo gordih osećanja, ali jedno od najlepših je ipak ovo: marširati kao vojnik kroz osvojenu zemlju.' Ili je možda bio običan čovek, kao hiljade drugih, i samo pustio da ga vode oni koji vole da marširaju kroz osvojene tuđe zemlje? Ko će to znati?*⁵³

Navedeni citat, osim što dijelom ukazuje na već poznat slučaj nedovoljno informiranih vojnika koji, izmanipulirani raznim ideologijama, odlaze u rat zbog nećijih tuđih interesa i koristi, svjedoči plemenitu Andrićevu nastojanju da kao čovjek drugoga čovjeka pokuša razumjeti, s njim suosjećati i prikazati ga prije kao kolateralnu žrtvu većeg zla, nego kao činioca istog.⁵⁴ U isto vrijeme, prvi dio citata ostavlja mjesto potencijalnoj tvrdnji da je i sam vojnik u službi zla

⁵⁰ Isto 68-69

⁵¹ Isto 73

⁵² Isto 72

⁵³ Isto 71

⁵⁴ S druge strane, neka Andrićeva djela mogu pokazivati suprotnu tendenciju. Dženan Kos (2012: 177-178) za Andrićeve međuratne pripovijetke (npr. *Most na Žepi*, *Kod kazana*, *Mara Milosnica*...) tvrdi da će "povijest u tim pripovijetkama oblikovati pojedinčev identitet samo u onoj mjeri u kojoj je njegova osobna prošlost mračna, tamna ili, pak, nepoznata... Stoga, pojedinca ne možemo promatrati kao žrtvu povijesti kolektivne prošlosti i(li) kolektivnog identiteta ili kao žrtvu geografije prostora na kojem živi ili kojem pripada".

i da u tom slučaju ne zaslužuje opravdanje. Kompleksan kakav jest, citat pokazuje Andrićev racionalan i nepristran način razmišljanja koji ostavlja dovoljno prostora za realizaciju svih strana, a to se vidi i u njegovu realističnom stilu pripovijedanja.

Osim ovog konkretnog putopisa, u tekstovima *Jedan pogled na Sarajevo* i *Raja u starom Sarajevu* razmišlja o isprepletenosti toga grada i rata, te o posljedicama koje je rat ostavio na to mjesto. O gradu Sarajevu i njegovoj turbulentnoj prošlosti povezanoj s utjecajem Turaka kaže: „ratovi koji su stvorili i podigli Sarajevo bili su i uzrok njegove propasti“⁵⁵. U putopisu *Na jevrejskom groblju u Sarajevu* staje u obranu (sefardskih) Židova i njihove nesretne sudbine tijekom Drugog svjetskog rata: „U drugom svetskom ratu, mračna i ubilačka najezda rasizma uspela je da ih nespemne i nenavikle na taj način borbe, rasprši i uništi. Uvek su hteli da žive, i uvek su im u toku njihove teške istorije otimali ponešto od života. Ovi su im uzeli život“⁵⁶. Stojeći na njihovom groblju, zaključuje svoj putopis daleko najjačom pacifističkom izjavom ikad izrečenom u njegovim djelima u tom obliku:

*Stojeći, sa dlanom na tom kamenu, kao što će mnogi i mnogi tu stajati, gubim se u živom saučešću, i u mislima o zajedničkoj odbrani koju čovečanstvo, ako hoće da s pravom nosi to ime, mora organizovati protiv svih međunarodnih zločina i tako postaviti sigurnu branu i stvarnu odmazdu protiv svih ubica ljudi i naroda.*⁵⁷

5.3.ZNAKOVI PORED PUTA

Prema autorovu kazivanju, Andrić je u svoju džepnu bilježnicu počeo zapisivati dojmove i zapažanja još kao osamnaestogodišnjak. Od tih zapisa, od kojih najstariji potječe iz 1916. godine, nastala je zbirka *Znakovi pored puta*, riznica njegovih misli, crtica, zapažanja sa putovanja, u kojima se pisac bavio pitanjima života i smrti, razmišljanjima o umjetnosti i umjetnicima, književnom stvaralaštvu i poziciji pisca.⁵⁸

Iako cijela ova zbirka maksima obiluje određenim elegičnim tonom, pobožnošću i duhovnim pesimizmom naspram života, u njoj se također mogu naći i određeni elementi koji bi se, ovisno o interpretacijama, mogli referirati na pacifizam, bilo da se odnose na: a) sam rat i nasilje, b) sudionike i žrtve nasilja, c) posljedice rata ili nasilja.

⁵⁵ Andrić 2015: 118

⁵⁶ Isto 127

⁵⁷ Isto 132

⁵⁸ <https://shop.skolskajniga.hr/znakovi-pored-puta.html> (pristupljeno 6. travnja 2020.)

Pod kategoriju A spadaju općenite tvrdnje o ratu kao destruktivnom i besmislenom procesu, često u naglašeno racionalnom stilu bez previše emotivnog naboja te s tendencijom otvaranja novih pitanja:

*Rat, i najduži, samo protrese pitanja zbog kojih se zaratilo, a njihovo rešenje ostavlja vremenima koja nastupaju posle sklapanja mira.*⁵⁹

Pod kategoriju B spadaju personalnije misli koje pokazuju veću obazrivost prema običnom čovjeku:

*Gledajući vojnike i žandarme koji su do malopre bili i ubijali, video sam im u očima, duboko ispod spoljnog besa i drskosti, jedva primetno kolebanje u kom je bilo i životinjskog straha i neke želje da se ne bude na tom mestu ni u tom obliku.*⁶⁰

U kategoriji C primjetno je autorovo suživljavanje s ostalim sudionicima i žrtvama agresije. Racionalni pristup te perspektiva promatrača, koji odvojen od žarišta događaja promatra drugog, ovdje je zamijenjena pristupom *mi*. Prisutan je određeni dojam zajedništva:

*U dugim istorijskim borbama niko ne može da ostane neizmenjen. Boreći se, mi uvek imamo pred očima isti konačni, daleki cilj, ali nas borba sama menja; naš protivnik i sredstva borbe koja nam on nameće menjaju nas neprimetno i često upućuju pravcem kojim nikad nismo mislili da idemo.*⁶¹

5.4. PISMO IZ 1920. GODINE

Sljedeće naglašeno pacifističko djelo je *Pismo iz 1920. godine*. To je kraći prozni tekst u kojem se pripovjedač prisjeća svoga prijatelja iz djetinjstva i sadržaja njegova pisma kojeg je jednoga dana neočekivano od njega primio. Ovaj tekst ima snažnu antiratnu pozadinu. Ona se ogleda na više razina: likovima, pripovijedanju, radnji. Od likova je značajan Maks Levenfeld, pripovjedačev prijatelj iz djetinjstva koji je bio „lekarski sin“⁶², a kasnije u životu i sam postao liječnik. Razmišljamo li u strogo pacifističkim okvirima, taj izbor zanimanja vrlo je simboličan u smislu antiratnih težnji. Nema li plemenitijeg zanimanja od liječnika koji izlaže svoj život opasnosti kako bi usred rata liječio stradale? Usput se spominje i kako je u Parizu znao jugoslavenske radnike i studente besplatno pregledati⁶³, što ukazuje da nije bio vođen materijalističkim ili sebičnim težnjama nego da posjeduje snažne moralne vrijednosti istovjetne

⁵⁹ Andrić 2014: 29

⁶⁰ Isto 13

⁶¹ Isto 40

⁶² Andrić 1996: 39

⁶³ Isto 52

onima koje čine temelje pacifizma. Na razini pripovijedanja je fizička karakterizacija Maksa Levenfelda također izrazito indikativna. U kontrast dolazi psihofizički dojam lika prije:

On je i sam govorio kao da iz knjige čita, slobodno, i kretao se bez hvalisanja u tom svetu slavnih imena i velikih ideja... Lupao je pesnicom odmereno ali snažno o ručicu fotelje u kojoj je sedeo, kosa mu je pala s obe strane lica oblivenog rumenilom... to je bilo prvi put da ga takvog vidim.⁶⁴

I nakon rata:

Maks je okrupnjao od života na frontu, ogrubeo, odeven je kao neki preduzimač, koliko mogu da vidim... Slušam njegov glas, koji je u toku godina postao dublji i muškiji... U jeziku mu se osećala uopšte izvesna nesigurnost. On je govorio i sada kao da čita, upotrebljavao je mnogo neobičnih, knjiških, naučnih izraza. Ali to je bilo jedino što je ostalo od nekadašnjeg Maksa... Govorio je nešto najpre o ratu uopšte i to sa velikom gorčinom, više u tonu nego u rečima, sa gorčinom koja ne očekuje da će biti shvaćena.⁶⁵

Na razini radnje vidimo životnu priču Maksa Levenfelda. On bježi prvo od mržnje iz Bosne, da bi se kasnije opet svojevóljno upleo u ratna zbivanja i mržnju u drugom obliku i na drugim zemljopisnim područjima. Mržnju je pokušao ispraviti liječenjem stradalih, a kraj pripovijetke završava njegovom pogibelji. Ovakva radnja pokazuje pesimističan prikaz besmisla rata gdje čak i oni koji u njemu odbijaju sudjelovati, bivaju u njega uvućeni. Čovjekova želja o pružanju otpora nasilju ostaje samo plemenita ideja koja mu ni samom u konačnici nije pomogla. Paradoks situacije, u kojoj čovjek koji bježi od nasilja na kraju svoga života od istoga i umire, pripovjedač je monumentalno prikazao završnom rečenicom koja se ne može protumačiti nikako drugačije nego kroz određenu dozu gorčine svojstvene tadašnjoj generaciji: „Tako je završio život čovek koji je pobjegao od mržnje“.⁶⁶

5.5.PRIČA O VEZIROVOM SLONU

U *Priči o vezirovom slonu* (1948) prisutan je motiv nasilja koje vrši novi turski vezir dolaskom u Travnik i čiji su nasilni činovi, ovisno o izdanju knjige, ponekad popraćeni i ilustracijama. Najjači izraz pacifističkih ideja vidi se u uvođenju lika domaćina Šećeragića. Njegov se lik ističe kroz model kontrasta s jednim drugim likom (Gluhbegović) koji pokazuje dijametralno suprotne stavove njegovima. Gluhbegović svo nezadovoljstvo vidi u slonu i veziru koji su došli u njihovo selo te prema njima usmjeruje sav svoj bijes, dok Šećeragić prema njima prikazuje

⁶⁴ Isto 41-42

⁶⁵ Isto 43-44

⁶⁶ Isto 52

veliku dozu empatije i razumijevanja. On vidi dalje od očitog i shvaća da za njihovu nesreću nisu krivi ni vezir ni slon nego neki drugi razlozi.

Kad dobro razmislim, bude mi nešto žao i tog živinčeta. Što je i ono krivo? I njega su ulovili tamo negdje preko mora i vezali i prodali, a vezir ga je doveo da se ovdje u tuđoj zemlji muči, samo samcito. Pa onda, nešto mislim: a i vezir je došao na silu, i njega su poslali drugi, ne pitajući ga hoće li, neće li. Pa i taj koji je njega poslao, morao je nekog da pošalje da Bosnu smiruje i uređuje. I tako, čini mi se, sve jedno drugo gura, niko nije tamo gdje bi htio biti nego tamo gdje ne voli i gdje ga ne vole, po nekoj nuždi i po tuđoj volji.⁶⁷

Gluhbegović ga naravno ne razumije i nastavlja:

Ode ti daleko, moj garibe! Ne valja ti to što misliš. Dok ti ispitaš ko je koga poslo, ovaj ti se pope na glavu. Zato: ne ispituj ništa, nego ne daj na se i udri onog koji ti je najbliži i koga možeš.⁶⁸

Vrhunac pacifističke ideje vidi se u sljedećem Šećeragićevom odgovoru:

Eh, uzdiše grbavi mladić, ako svaki udari onog ko mu smeta i ko mu je najbliži pri ruci, to onda nema kraja; ode bitka do na kraj svijeta.⁶⁹

Nije sve ostalo ni samo na razini ideje, nego je, karakteristično za Andrića, prisutno i u pripovijedanju, odnosno fizičkoj karakterizaciji kao i u slučaju *Pisma iz 1920. godine*. Šećeragić je karakteriziran kao „mladić od nepunih dvadeset godina, grbav i bolešljiv jedinač u toj porodici“, a Gluhbegović kao „visok ali čvrst i prav momak plavih, oštih očiju iznad kojih su sastavljene prave i tanke obrve, kao metalna šipka savijena i zašiljena na oba kraja“. Na taj način Andrić zapravo zrcali čest slučaj u povijesti gdje oni koji zastupaju plemenitije ideje mirotvorstva često ili nisu dovoljno reprezentirani u javnosti ili nisu dovoljno karizmatični poput njihovih diktatorskih protivnika da bi svojom borbenošću i agresijom (koje uvjetuju pokret) uspjeli oko sebe prikupiti razjarenu masu. Tako zapravo mirotvorstvo, iako prisutno od pamtivijeka i poznato pod raznim imenima, na kraju ostaje uvijek po strani kao nedovoljno prepoznato.

Sam prostor koji je u tekstu posvećen ovome liku i ideji također je simboličan i moglo bi se reći da je pomno osmišljen. S razlogom se nije išlo dalje u tom smjeru nego je sve izvedeno na samo dvije stranice teksta. Takav jedan mali prostor namijenjen za tu svrhu ekvivalentan je malo

⁶⁷ Andrić 1948: 49

⁶⁸ Isto 50

⁶⁹ Isto 50

razini pažnje koju mirotvorstvo izaziva u svjetskim razmjerima. U tom se smislu u svojoj kompleksnosti vidi dosljednost Andrićeva realističkog pristupa u pripovijedanju, kao i njegov smisao za detalje.

5.6. NA DRINI ĆUPRIJA

U romanu *Na Drini ćuprija* (1945), koji se danas smatra kanonskim tekstom južnoslavenskih književnosti i koji je autoru donio Nobelovu nagradu, pacifistički se motivi mogu pronaći na više mjesta. Tome pogoduje činjenica da je riječ o romanu pa ima više prostora za implementaciju različitih ideja, uvođenje više likova i slično. U ovom će se dijelu teksta pozornost usmjeriti na lik Lotike i njenu sudbinu kao žene uvučene u ratni besmisao. Na taj način rad svjedoči bliskosti pacifističkih i feminističkih ideja kao srodnih.

Feminizam i pacifizam imaju dodirnu točku u tome što oba pokreta svojim zalaganjem žele postići boljitak čovjeka, pa time i društva u cjelini. Feminizam smatra patrijarhat, zajedno s njegovim komplikacijama i rodnim stereotipima koje proizvodi, svojevrsnim nasiljem zato što drži određenu skupinu ljudi, uglavnom žene, u potlačenom položaju. Vjeruje se da bi slabljenjem ideje patrijarhata nastalo egalitarnije društvo. Cilj feminizma i pacifizma u tom je slučaju isti – odbacivanje nasilja u korist izgradnje mirnijeg i slobodnijeg društva koje bi omogućilo potpunu emancipaciju pojedinca. U razvitku pacifističke misli žene su odigrale značajnu ulogu i u prvim je naraštajima pacifista bilo mnogo žena⁷⁰. One su jedne od najvećih žrtava rata i tijekom njegova trajanja ne podliježu samo rizicima od nasilne smrti, nego također i povećanom riziku od silovanja. Nakon samog rata gotovo je uvijek u porastu i nasilje u obitelji⁷¹, ali vidljiva je također i sposobnost žena za umrežavanje i pružanje podrške ratnim žrtvama. Iz svega ovoga je vidljivo da su i žene protiv svoje volje upletene u ratni besmisao pa zbog toga imaju snažne razloge za podupiranje pacifističkih ideja. U povijesti postoji mnogo primjera za podršku tvrdnji da su općenito gledano žene miroljubivije nego muškarci.⁷²

Uvođenje ženskih likova u romanu *Na Drini ćuprija* pripovjedač nagovještuje u 11. poglavlju romana: „Bila je još jedna novina koju su donela okupatorska vremena i novi ljudi: na kapiju je počeo, prvi put otkad ona postoji, da dolazi ženski svet.“⁷³ Žene u tadašnje vrijeme uglavnom nisu imale mogućnost ostvariti svoj puni potencijal budući da su živjele u osjetno patrijarhalnom društvu. To je značilo da su preuzimale tradicionalne rodne uloge majke i

⁷⁰ Schweitzer 1997: 79

⁷¹ Zillén 1997: 35

⁷² Papandreou 1997: 38

⁷³ Andrić 2004: 143

kućanice, a po karakteru su bile blage, osjetljive te nesklone sukobima – ili su bar takve nastojale biti.

Izuzetak od toga je lik Lotike koji predstavlja atipičnu ženu toga vremena. Ona u takvom strogo patrijarhalnom kontekstu svakako predstavlja određenu zanimljivost i egzotičnost. U mnogočemu je bila sposobnija i hrabrija od većine svojih muških kolega. Iako ni u jednom trenutku nije teoretski (u dijalogu) zastupala feminističke ideje, dosljedno ih je provodila u svakodnevnom životu time što nije omogućila rodnim stereotipima da odrede tijek njenoga života. Svejedno, pripovjedač i sam u jednom dijelu priznaje da kao žena ima manje izgleda za uspjeh od svojih muških kolega: „Da nije ovo što jeste i na mestu na kome je, ko zna šta bi bila i šta bi dala ova mudra i čovečna žena...“.⁷⁴

Razlog zbog kojeg Lotika uživa veću dozu poštovanja nego ostale žene koje susrećemo u romanu jest taj što ona preuzima aktivnu i borbenu ulogu u izgradnji svoga života. To je uloga koja je u tadašnjem tradicionalno patrijarhalnom kontekstu bila namijenjena uglavnom muškarcima. Na taj način Lotika svojim životnim djelovanjem pokazuje nastojanje da se „izdigne“ iznad podčinjene pozicije koja joj je pripisana rođenjem i da time prijeđe u stereotipno „mušku“ domenu koja joj omogućuje veću potvrdu osobne vrijednosti i/ili važnosti od strane društva. U isto vrijeme Lotika žrtvuje svoj ljubavni život.

U raspodeli svoga vremena nalazi svakodnevno bar po jedan sat za Alibega Pašića. On je jedini čovek za koga se u kasabi smatra da je uspeo da zadobije Lotikinu naklonost, stvarno, i nezavisno od svakog računa. Ali to je ujedno i najpovučeniji i najčutljiviji čovek u kasabi.⁷⁵

Premda njezin lik ne pokazuje odviše naglašene stereotipno „ženske“ karakteristike, poput krhkog senzibiliteta, naglašene osjećajnosti i drugih, ona svejedno ne postaje manje privlačnom svojim muškim kolegama. Oni se i dalje dive njenoj hrabrosti, sposobnosti i snazi - karakteristikama koje se smatraju stereotipno „muškim“. Ovo potvrđuje feminističku teoriju da se ljudske karakteristike uvijek vrednuju u opreci jedne prema drugima i da u takvom odnosu postoji određeni hijerarhijski poredak – obično se stereotipno „muške“ karakteristike promatraju u opreci prema „ženskim“ karakteristikama, pri čemu se jedne (uglavnom muške) smatraju pozitivnijima ili važnijima od drugih (uglavnom ženskih). Iz tog je razloga moguće da Lotika u određenoj mjeri napusti „žensku“ i prijeđe u „mušku“ domenu, a da pritom zadrži društveni ugled i poštovanje, ali nije moguća obrnuta situacija gdje bi muškarac prešao u

⁷⁴ Isto 183

⁷⁵ Andrić 150. Dostupno na: <https://skolasvilajnac.edu.rs/wp-content/uploads/Ivo-Andric-Na-Drini-cuprija.pdf> (pristupljeno 15. travnja 2020.)

tradicionalno „žensku“ domenu i pritom zadržao svoj ugled i poštovanje jer se to unutar patrijarhalnog konteksta tumači kao svjesna samodegradacija s veće pozicije moći na nižu. Primjerice, žene koje u ratu samoinicijativno odlaze na front (i time doprinose sveprisutnom nasilju) vrednuju se pozitivno, kao hrabre i srčane pripadnice svoje zajednice, dok muškarci koji pod prigovorom savjesti odbijaju sudjelovati u ratu (smanjuju razinu sveprisutnog nasilja) redovno bivaju demonizirani kao slabići ili kukavice.

Na tom se tragu rat može tumačiti kao radikalizacija i opsjednutost stereotipno „muškim“ karakteristikama – agresija, dominacija i borba prisutni su s obje strane, kod napadača kao glad za moći i osvajanjem tuđeg teritorija, a kod napadnutog kao pokušaj očuvanja svog vlastitog digniteta pred prijetnjom.

Načelno Lotika posjeduje odličnu sposobnost organizacije i kontrole nad svojim životom, ali ono što je njezin život zapravo prisilno odredilo jest nešto nad čime nije imala kontrolu – dolazak rata. Iako je propadanje njezina života započelo ratom, ono se nije dogodilo naglo i odjednom, nego gradacijski jer se Lotika svim silama trudila nekako opstati.

Umorna je Lotika, ali nije obeshrabrena. Posle svakog gubitka i neuspeha, ona se pribere, stegne zube i produži da se brani. Jer, sav njen rad poslednjih godina svodi se na odbranu, ali ona se brani sa istim ciljem pred očima i sa istim uporstvom sa kojim je nekad sticala i podizala.⁷⁶

Konačan slom dolazi nešto kasnije, ali poslije njega više nema povratka.

Kad je trebalo da i sama legne, u polupraznoj tuđoj sobi, bez svojih stvari i hartija sa kojima je vek provela, pretrgla se duša u njoj i prvi put od kako zna za sebe izdala je snaga, i to sva odjednom... Kad je sutra osvanuo sjajan letnji dan, pun ptičijeg pevanja, rumenih oblaka i obilne rose, on je umesto nekadašnje Lotike, koja je sve do sinoć upravljala sudbinom svih svojih, zatekao sklupčanu na zemlji jednu staru i nemoćnu Jevrejku, koja nije mogla ni umela ni o samoj sebi da brine, koja je samo drhtala od nerazumljivog straha i plakala kao dete, ne znajući da kaže čega se plaši ni šta je boli.⁷⁷

Na njenom se primjeru možda i najbolje vidi razarajući utjecaj rata na čovjekov život. Budući da je Lotika trebala uložiti znatno veću količinu napora da u društvu postigne jednaku razinu poštovanja kao njeni muški kolege, njezin lik tim više biva tragičan jer nagli dolazak rata poništava sav njen dotadašnji napor da čvrsto drži konce života u svojim rukama. Kao rezultat

⁷⁶ Andrić 2004: 276

⁷⁷ Isto 315

toga, u svom se sjaju osjeti kontrast na razini njenog psihofizičkog zdravlja prije i poslije rata. Također je to samo još jedan od Andrićevih pokazatelja koliko je ljudski život malen i bespomoćan pred rukom sudbine.

Osim feminističkog pristupa analizi ovoga romana, koristan bi se mogao pokazati i onaj ekološki. Premda se za područje prirodnih znanosti obično smatra da nema odveć dodira s humanističkim i društvenim znanostima, ekologija je jedno od područja koje opovrgava takvu tvrdnju. Ona je kao znanost pokazala veliku razinu uključivosti pacifističkih ideja u svoju temeljnu filozofiju i obrnuto, a mnoge su mirovne inicijative i građanski pokreti u svojim počecima bili ujedno i žarište ekoloških ideja u jednakoj mjeri kao što su bili uključivi i za feminizam, anarhizam i neke alternativne oblike duhovnosti.⁷⁸ Ekološki pristup analizi ovdje će najprije biti prikazan na primjeru već dobro poznatog motiva romana, koji se spominje već i u naslovu, a to je most.

O simbolici mosta u ovome romanu pisali su već mnogi književni stručnjaci, ali uglavnom ne u ekološkim okvirima.⁷⁹ Ekologija je, po najširoj definiciji „znanost koja proučava odnose među organizmima te odnose organizama i njihova okoliša“.⁸⁰ Budući da je riječ „okoliš“ iz definicije vrlo širok pojam, kojemu ide u prilog i grananje temeljne discipline ekologije na poddiscipline poput humane ekologije, socijalne ekologije i drugih, logično je pretpostaviti da se negdje unutar tog okoliša pojavljuju i ljudi te ljudsko djelovanje kao jedan od faktora koji ulazi u odnos.

Most u romanu zauzima središnju ulogu. Na njemu se susreću i preko njega prelaze brojni likovi Andrićeva romana i u tom smislu on predstavlja prostor zajedničkog obitavanja. Životi ljudi prolaze kao i njihove životne priče, a most kao svjedok ljudske prolaznosti ostaje čvrst i nepokolebljiv u vremenu. Riječ „most“ (isključivo u tom morfološkom obliku) se u romanu spominje 138 puta, a pojavljuje se već na prvoj stranici romana.

Na tom mestu gde Drina izbija celom težinom svoje vodene mase, zelene i zapenjene, iz prividno zatvorenog sklopa crnih i strmih planina, stoji veliki, skladno srezani most od kamena, sa jedanaest lukova širokog raspona. Od tog mosta, kao od osnove, širi se lepezasto cela valovita

⁷⁸ Hren 2015: 57 i Bilić 2015: 101

⁷⁹ Krešimir Nemeč u svom tekstu *Andrićevi mostovi, ćuprije i krive Drine* analizira simboliku mosta ponajprije u romanu *Na Drini ćuprija*, ali ističe i njegovo pojavljivanje u drugim Andrićevim djelima poput novela *Rzavski bregovi* (1924), *Most na Žepi* (1925), a most se ponekad spominje i u *Znakovima pored puta*. Članak je dostupan na: <http://www.matica.hr/hr/428/andricevi-mostovi-cuprije-i-krive-drine-23757/> (pristupljeno 5. svibnja 2020.). Andrić sam o motivu mosta govori sljedeće (2012: 373): "Od svega što čovek u životnom nagonu podiže i gradi, ništa nije u mojim očima bolje i vrednije od mostova. Oni su važniji od kuća, svetiji, jer opštiji od hramova. Svačiji i prema svakom jednaki, korisni, podignuti uvek smisleno, na mestu na kom se ukrštava najveći broj ljudskih potreba, istrajniji su od drugih građevina i ne služe ničem što je tajno ili zlo".

⁸⁰ <https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=17328> (pristupljeno 28. travnja 2020.)

dolina, sa višegradskom kasabom i njenom okolinom, sa zaseocima poleglim u prevoje brežuljaka, prekrivena njivama, ispašama i šljivicama, izukršтана меđama i plotovima i pošćropljena šumarcima i retkim skupovima crnogorice. Tako, posmatrano sa dna vidika, izgleda kao da iz širokih lukova belog mosta teče i razliva se ne samo zelena Drina, nego i ceo taj župni i pitomi prostor, sa svim što je na njemu i južnim nebom nad njim.⁸¹

Vidljivo je da je ovaj prvi opis mosta napisan u pitoresknom stilu koji dolazi do izražaja upravo nizanem prirodnih elemenata – vode, planina, doline, brežuljaka... - koji stoje u kombinaciji s mostom koji sam po sebi nije prirodna pojava, već rezultat ljudskog djelovanja. Dojam koji nastaje je onaj ljepote, sklada, blagostanja i ljudske svrhovitosti. Djeluje kao da most prestaje biti samo fizički objekt i kao da se „stapa“ s okolinom na kojoj je izgrađen pa tako i sam postaje dio cjeline, dio prirode. Sama svrha mosta nastaje tek uključivanjem, odnosno uzimanjem u obzir, prirodnih elemenata – vode nad kojom je most izgrađen kako bi ljudi mogli prijeći dotada neprohodan put, kao i kopna u kojem most ima svoja uporišta, svoje početne i završne točke. Jedan neživi fizički objekt poput mosta na taj način može poprimiti „život“ u smislu da postaje aktivan sudionik jednoga (eko)sustava, pogotovo uzmemo li u obzir ljude koji prolaze preko mosta ili se na njemu okupljaju, ribe koje žive u vodi neposredno ispod njega ili životinje i biljke koje traže mir u njegovoj sjeni. O takvoj ulozi mosta svjedoči i sljedeći citat:

Kasaba je živela od mosta i rasla iz njega kao iz svoga neuništivog korena. (...) Na mostu i njegovoj kapiji, oko njega ili u vezi s njim, teče i razvija se, kao što ćemo videti, život čovjeka iz kasabe. U svima pričanjima o ličnim, porodičnim i zajedničkim doživljajima, mogu se uvek čuti reči na ćupriji.⁸²

U ekološkom smislu ovaj idiličan opis mosta svjedoči uspjehu suživota ljudi i prirode koji je neinvazivnog karaktera i od kojeg obje strane imaju korist – priroda ima svoj produžetak u estetskom smislu, a ljudi u funkcionalnom.

Rat kao destruktivna pojava stoji u potpuno oprečnoj poziciji prema mostovima koji su konstruktivne prirode jer služe povezivanju stvari. On nastoji uništiti sve strateški bitne građevine i ljudske doprinose protivničkih strana nastojeći proširiti jednu vrstu utjecaja na novom prostoru. Njegova prvotna namjera možda nije uništavanje prirode, ali može dovesti do toga razaranjem nastambi, što dalje dovodi do raskidanja veza unutar nekog (eko)sustava. Ne želeći svoditi pacifizam samo na antiratne težnje, bitno je istaknuti da je nasilje prema prirodi,

⁸¹ Andrić 1. Dostupno na: <https://skolasvilajnac.edu.rs/wp-content/uploads/Ivo-Andric-Na-Drini-cuprija.pdf> (pristupljeno 15. travnja 2020.)

⁸² Isto 6-7

osim u ratu, izraženo i u mnogim drugim situacijama. Primjerice, čest je slučaj krčenja šuma, manipulacije prirodom u ekonomske svrhe ili općenito zagađivanja prirode ljudskim djelovanjem.

Razaranje mosta u romanu susreće se tek u zadnjih nekoliko stranica. U tom smislu roman tvori zaokruženu cjelinu. On počinje i završava opisom mosta, ali dojam na početku i kraju romana sasvim je drugačiji. Idiličan i pitoreskan opis mosta s početka djela ustupa mjesto sumornom opisu njegovih ruševina i pustoši koje je rat donio na kraju djela.

*Tamo dole je i razoreni most, grozno, dušmanski presečen po polovini. Ne treba mu da se okrene (i ne bi se ni za šta na svetu okrenuo) pa da vidi ceo prizor: pri samom dnu glatko odsečen stub, kao džinovsko deblo, i raznesen u hiljadu komada po okolini, a lukovi levo i desno od toga stuba grubo prekinuti. Između njih zja praznina od petnaestak metara. A izlomljene strane prekinutih lukova bolno teže jedna ka drugoj.*⁸³

Kontrast u opisima i više je nego očit. Osjećaj praznine, koji kod lika Alihodže nastaje pogledom na razoreni most, počiva na svijesti o uništenju jedne cjeline, jednog (eko)sustava kojeg je most bio dio. To svjedoči činjenici da su stanovnici toga mjesta već bili prihvatili most kao ono što je za njih „prirodna“ cjelina te da su se granice između mosta kao neživog objekta i prirode u njihovim percepcijama izbrisale. Ne samo da su mještani most smatrali dijelom svoje prirodne stvarnosti, već su ga vrednovali i kao društveno korisno djelo.

*Toliko godina on gleda kako ruku ne skidaju sa ćuprije, čistili su je, doterivali, popravljali u temeljima, vodovod su kroz nju sproveli, elektriку na njoj zapalili, i onda su sve to jednog dana digli u lagum kao da je stena u planini a ne zadužbina, hair i lepota.*⁸⁴

Osim mosta, ekološki pristup analizi moguć je i na drugim primjerima. Tako se, recimo, među zadnjim stranicama romana, a prije nego što je uništen sam most, susreće katastrofičan i hiperboličan prikaz prirode u funkciji naglašavanja ratnih razaranja.

*Sve je bilo nadvikano, zaglušeno, iz korena izvaljeno i zavatlano zajedno s njim. Nekako najverovatnije izgleda da je onaj jezičak zemlje između dve reke, na kome leži kasaba, iščupan sa strahovitim urlikom iz zemlje i bačen u prostor u kom još jednako leti; da su obe reke izletele iz korita, posuvraćene put neba, i da sada padaju u prazninu svom težinom svojih vodenih masa, kao dva slapa koja se još nisu zaustavila ni razbila.*⁸⁵

⁸³ Isto 265

⁸⁴ Isto

⁸⁵ Isto 262

Feministički i ekološki pristupi primijenjeni u ovom poglavlju mogli bi inače stajati i samostalno, ali u kontekstu ovoga rada oni služe prvenstveno kao dopuna pacifističkom pristupu. Stoje u funkciji naglašavanja destruktivnosti rata i nasilja koja se upravo na njihovoj (feminističkoj i ekološkoj) podlozi najefikasnije zamjećuje.

5.7. TRAVNIČKA HRONIKA

Roman *Travnička hronika* nastao je 1942. godine i predstavlja jedno od najpoznatijih autorovih djela. Podnaslov *Konzulska vremena* više od samog naslova govori o radnji ovoga povijesnog romana koja je obuhvaćena u sedam godina napoleonskih ratova (1807-1814) s mjestom radnje u Travniku. To se maleno i dotada zabačeno bosansko mjesto u romanu po prvi puta otvara europskom utjecaju dolaskom stranih, točnije francuskih i austrijskih, konzula. Na prvi pogled takva radnja može djelovati jednostavno, ali stvarna kompleksnost nastaje psihološkim produbljivanjem likova. Jedna od glavnih tema romana jest kako pomiriti toliki broj različitih kulturnih i društvenih identiteta na jednom prostoru. Interpretacija je moguća kroz razne pristupe, a osim pitanja društvenog i kolektivnog identiteta u romanu, mnogo se relevantnog materijala za istraživanje može naći i za potrebe postkolonijalne teorije, točnije orijentalizma, kao i feminističke kritike.

Sraz između dvije kulture, one europske i one orijentalne, vidljiv je već pri prvom dolasku konzula u mjesto Travnik kada im je priređen svojevrsni doček: „Zabuljene žene su pljuvale i vraćale, a dečaci izgovarali psovke, praćene opscenim pokretima i nedvosmislenim pretnjama, pljeskajući se po stražnjici ili pokazujući rukom kako se reže grkljan“⁸⁶. Ostatak romana proveden je u pokušajima da se postigne koliko-toliko razumijevanje, uvažavanje i tolerancija svih upletenih strana. Ponekad je bilo uspjeha u tom području, ali kako pripovjedač i sam u jednom dijelu napominje da je „hronika srećnih i mirnih godina kratka“⁸⁷, u romanu su prisutnije turbulencije i prepirke nego razdoblja mira. Nerazumijevanje u romanu je sveprisutno – ono ne postoji samo između europskih konzula i lokalnih mještana, nego se čak i europski konzuli (francuski i austrijski) međusobno gledaju kao prijetnje, a mlađi i stariji državni službenici koji bi trebali biti na istoj strani (npr. Davil i Defose) također potajno osjećaju antagonizam jedni prema drugima potaknut generacijskim i svjetonazorskim razlikama.

Pacifističke težnje i izreke o ratu uglavnom se pronalaze u govornim sekvencama likova ili u njihovim introspektivnim epizodama kojima se ostvaruje daljnje psihološko nijansiranje lika.

⁸⁶ Andrić 2003: 28-29

⁸⁷ Isto 349

Prvi francuski konzul koji dolazi u Travnik je Davil. Moglo bi se ujedno reći i da je on jedan od glavnih, ako ne i glavni lik jer upravo on u romanu najduže ostaje u Travniku i svjedok je najvećem broju događaja. Karakteriziran je kao mudar, čestit i dobronamjieran čovjek, u društvu pomalo uzdržljiv i distanciran. Ne želi da drugi primijete njegovu osjećajnost i iskoriste ju kao slabost. Zbog njegovog blagog i osjetljivog karaktera na njemu se najviše vide promjene u psihičkom zdravlju uzrokovane izbijanjima ratova i dugogodišnjim boravkom u za njega nepovoljnoj okolini.

Što je dulji njegov boravak u Travniku, tim više Davil razmišlja o ratu. Počinje brinuti o tome na koji će se način ratovi odraziti na njegov život. Postao je umoran od stalne promjene u svijetu koji se kreće sve brže, zbog čega ga on sve teže prati:

*Davilu je izgledalo da maršuje tako već godinama sa nekom mračnom i bezdušnom kolonom, sa kojom ne može više da drži korak a koja preti da će ga pregaziti i smrviti ako samo poklekne i ne produži da maršuje. Čim bi ostao sam, on je puštao uzdah... Zašto opet rat? I dokle će se ratovati? Kuda će sve to odvesti svet, Napoleona, Francusku i njega, Davila, zajedno sa njegovima?*⁸⁸

Mir, kad dođe, umjesto da ga odmori i spremi za nove izazove, čini ga još umornijim kad stigne sljedeći rat. Njegovo se psihičko zdravlje kao rezultat toga gradacijski pogoršava. On sve teže podnosi ratovanja i sve se više pribojava posljedica:

*Davila je obuzimala laka i neprimetna nesvestica kao čoveka koji vidi da ga čekaju poznate muke na koje su ga dosada više puta udarali... Sve je počinjalo opet iznova, kao i preklane u ovo doba godine, kao i ranije... Ko će da izdrži ovaj život koji postaje moralno sve teži i skuplji i ko će da nađe u sebi i da plati cenu koju on traži? Svi treba sve da daju i sve da urade, samo da se jednom iziđe iz ovog večitog ratovanja, da čovek predahne, da se dokopa malo stalnosti i mira. 'Mira, samo mira! Mira, mira!' mislio je ili šaputao i sama ta reč ga je uljuljkivala u polusan.*⁸⁹

Vrhunac Davilove depresije vidi se u sljedećem fragmentu njegovih introspektivnih poniranja (sada već pri kraju knjige):

Dvadeset i pet godina mu je prošlo u traženju 'srednjeg puta' koji donosi smirenje i daje ličnosti ono dostojanstvo bez koga se ne može živeti... a sada je, premoren, rastrzan u sebi, istrošen, došao na tačku sa koje je krenuo kad mu je bilo osamnaest godina. Znači da su svi putevi samo prividno išli napred, a u stvari vodili uokrug, kao varljivi lavirinti iz istočnjačkih priča... Znači

⁸⁸ Isto 289-290

⁸⁹ Isto 372-373

da ne postoji srednji put, onaj pravi, koji vodi napred, u stalnost, u mir i dostojanstvo, nego se svi krećemo u krugu uvek istim putem, koji vara, a samo se smenjuju ljudi i naraštaji koji putuju, stalno varani... Smisao i dostojanstvo puta postoje samo ukoliko umemo da ih nađemo sami u sebi. Ni puta ni cilja. Samo se putuje. Putuje se i troši i zamara.⁹⁰

To gradacijsko pogoršanje Davilova zdravlja nije vezano isključivo uz rat. Pogoduje mu i činjenica da se nalazi na geokulturnom prostoru koji pripovjedač karakterizira kao donekle prokleta mjesto, odsječeno od života, gdje vlada svojevrsna balkanska zavist i pakost, gdje i najjači kroz godine gube nadu i propadaju u čamotinju.⁹¹ Zato se Davilovo psihičko zdravlje odlaskom iz Travnika naglo mijenja i poboljšava, kao da je sve bio tek ružan san:

On više nije mislio na Bosnu, ni šta mu je dala ni koliko mu je oduzela. Osećao je samo kako mu odnekud pritiču snaga i strpljenje i rešenost da spasava sebe i svoje... Ipak negde mora da postoji taj 'pravi put' koji je on celog života uzalud tražio; da postoji i da će ga čovek kad-tad naći i otvoriti za sve ljude. On sam ne zna kako, kada, ni gde, ali naći će ga kad bilo njegova deca, deca njegove dece ili još dalje potomstvo.⁹²

Davil ima tendenciju idolopoklonstva snažnih ličnosti poput Napoleona, na čije podvige gleda s divljenjem i nastoji ih opravdati, no ne dijele uvijek svi njegov stav. U jednom trenutku u romanu Davil je napisao poemu *Bitka kod Jene* kao izraz slave zbog Napoleonove pobjede u Pruskoj, međutim poema je naišla na kritiku od strane (sporednog lika u romanu) ministra mornarice koji pritom izriče snažan antiratni stav:

Znaš li ti šta slaviš i koga veličaš? Znaš li ti da je car lud – lud! – i da se održava samo krvlju svojih pobeda koje ne vode nikud i ničem? Znaš li ti da mi svi zajedno srljamo u neku veliku nesreću kojoj ne znamo imena ni obima, ali koja nas pouzdano čeka na kraju svih naših pobeda? Ne znaš? E, vidiš, zato i možeš da pišeš pesme u slavu tih pobeda.⁹³

Što se tiče Davilovih odnosa s lokalnim ljudima u Travniku, on uglavnom nije gajio osjećaje prijateljstva prema ljudima drugačije kulturološke pozadine, ali bilo je i nekoliko iznimaka od toga, primjerice vezir Mehmed-paša čija ga je smjena s pozicije dosta pogodila. Prilikom odlaska iz Travnika, Mehmed-paša izgovara djelomični razlog zbog kojeg je smijenjen, a on leži u želji da se izbjegne nepotrebno nasilje: „Da sam hteo da budem glavosek i tiranin, ja sam

⁹⁰ Isto 471-472

⁹¹ Ovaj kontroverzan prikaz Bosne (i Turske; općenito Istoka) u Andrićevim radovima nije nimalo nov i nije izdvojena pojava. Prisutan je u mnogim njegovim ostalim radovima, a o tome su pisali i mnogi stručnjaci. Vidi Rapo 2009: 141-154

⁹² Andrić 2003: 488

⁹³ Isto 71

mogao ostati na ovom mestu i zauvek pokoriti ove praznoglave i nadmene begove, ali ja to nisam i ne želim da budem. Zato odlazim“⁹⁴.

Osjećaj usamljenosti koji prati Davila u novoj sredini biva sve jači jer nema s kim razgovarati i razmijeniti svoje misli. Svi potencijalni kandidati za to su različitog karaktera od njega pa svi pokušaji da nađu zajedničku osnovu u razgovorima bivaju promašeni i Davil se zbog toga osjeća još potišteniji. Tu nastupa lik Defosea, mladog francuskog konzula koji u Travnik dolazi nešto poslije Davila kako bi mu pomogao, ali njegov boravak tamo djeluje kao sve drugo samo ne spasenje kojem se Davil nadao.

Defose je, u usporedbi s Davilom, mlađi, slobodniji i impulzivniji. Njegova mladost daje mu snagu da se bolje brani od, kako neki kritičaru kažu, „orijentalnog otrova“⁹⁵ prisutnog u novoj sredini. Razlika između njih dvojice je generacijska, ali i svjetonazorska. Defose ne dijeli idolopoklonstvo i ponos prema francuskoj tradiciji u onoj mjeri u kojoj to čini Davil. U njihovim se razgovorima Defose ne libi suprotstaviti svom starijem kolegi replikama koje ponekad sadrže pacifističke misli. U jednom takvom razgovoru Defose pokušava objasniti Davilu zašto su Turci i Bosanci toliko nepovjerljivi prema njima, ali i Francuzima općenito, te zašto odbijaju uspostavu prometnih veza: „Mi Francuzi smo progutali polovinu Evrope i ne treba se čuditi što one zemlje koje još nismo zaposeli sa nepoverenjem gledaju puteve koje naša vojska podiže na njihovim granicama... Nije to dobrota što nas nagoni da gradimo puteve, nego potreba i želja za širenjem korisnih veza i uticaja, a to mnogi smatraju opet našom 'zloćom“⁹⁶.

I u samom se ukusu za književnost ova dva francuska konzula razilaze. Drukčiji su pjesnici oni čiji ih stihovi inspiriraju. Davilovi omiljeni pjesnici Defoseu često djeluju zastarjelo, dok Defoseovi miljenici Davilu uglavnom djeluju previše raspušteno. U jednom njihovom razgovoru Defose citira francuskog pjesnika Nicolasa Boileaua. Stihovi su filozofske, točnije egzistencijalističke, prirode. Dovode u pitanje besmisao rata i propitkuju kakvu moguću utjehu u ratu traže oni koji ga provode: „Šta misliš da Aleksandar, pustošeći svet, / Traži sred užasa, lomljave i rata? / Moren dosadom koju ne može da ukroti / Boji se da ostane sam sa sobom i teži da izbegne sebe“⁹⁷.

Defose, bez obzira na svoju mladost, također osjeća sveprisutnu čamotinju i u njegovim introspektivnim epizodama također možemo naći mnoga promišljanja o svijetu i životu

⁹⁴ Isto 162

⁹⁵ Gligorić 1981: 196

⁹⁶ Andrić 2003: 82-83

⁹⁷ Isto 89

pomiješana s antiratnim stavovima. U jednoj takvoj epizodi pripovjedač kroz prizmu Defosea pokušava objasniti kako rat utječe na ljude, kako mijenja njihovo ponašanje i ostavlja u njima posljedice dugo nakon što je prošao:

Defose je poznao taj način koji su dugi ratovi uneli među svet. Već godinama idu ljudi kao natovareni, svak vuče poneku muku, niko nije na svom mestu, i zato svak gleda kako da preturi nešto od svoga tereta na drugoga, kako da sebi bar malo olakša, ako ne može drukčije a ono krupnom psovkom i oštrom reči. I tako se opšta beda valja i prebacuje neprestano, od mesta do mesta i sa čoveka na čoveka, i, pomičući se, postaje ako ne lakša a ono bar snošljivija.⁹⁸

Za razliku od Davila koji ne uspijeva pronaći zajednički jezik s mještanima u Travniku, Defose je u tom pothvatu puno uspješniji i kroz vrijeme mu polazi za rukom osvojiti simpatije lokalnog stanovništva. Roman nam u određenim dijelovima pokazuje da i to lokalno stanovništvo ima svoje stavove o ratu, a o njemu pričaju uglavnom iz razbibrige. Donekle se karikira i njihova neinformiranost te neznanje o imenima tadašnjih aktualnih društvenih i svjetskih figura: „Napoleonova ratovanja po Evropi bila su već dostojniji predmet travničkih razgovora. Najpre se o tim ratovima govorilo kao o dalekim događajima koji se tumače i prepričavaju, ali koji sa njihovim stvarnim životom nemaju i ne mogu imati nikakve veze. Dolazak francuske vojske u Dalmaciju primaknuo je neočekivano toga *Bunapartu* iz pričanja Bosni i Travniku“⁹⁹.

Osim generacijskih razlika između mlađeg i starijeg francuskog konzula, izražene su i suprotnosti između francuskih konzula u cjelini i onih austrijskih. Kritičar Velibor Gligorić tvrdi da su fiktivni austrijski konzuli (fon Miterer i fon Paulić) hladni i bezlični u svojim postupcima i odnosima, da su prije svega činovnici i stratezi diplomacije, a da je „u ličnostima francuskog konzulata Andrić više dao čoveka; u Davilu čoveka zbunjenog i potištenog, umornog od trzavica u životu, u Defoseu čoveka sa velikim kapitalom unutrašnje energije i umnih snaga“¹⁰⁰. Možda upravo zbog te spomenute hladnoće i suzdržanosti kod austrijskih konzula nisu zapaženi veći pacifistički izrazi, iako su imali razloga za to jer su i njihovi životi bili pod jednakim utjecajima rata.

Rat komplicira i odnose između konzulata u Travniku. Dok traju ratovi između tadašnje Francuske i Austrije, ni konzuli i njihove obitelji naravno ne smiju pokazivati otvoreno prijateljstvo jedni prema drugima: „Između Francuza i Austrijanaca u Travniku prestade svaki dodir. Posluga se nije pozdravljala, konzuli su izbegavali da se sretnu na putu. Nedeljom za

⁹⁸ Isto 91

⁹⁹ Isto 17

¹⁰⁰ Gligorić 1981: 197

vreme velike mise u dolačkoj crkvi, stajale su gospođa Davil i gospođa fon Miterer sa ćerkom odvojeno i razdaleko“¹⁰¹. Kad se situacija smirila, pravila su se promijenila: „Čim je zaključen mir, dodir između dva konzulata ponovo je uspostavljen. Konzuli se posećuju i sa mnogo reči izražavaju svoju nesigurnu radost zbog postignutog mira, prikrivajući pod tim preteranim oduševljenjem zbunjenost zbog svega onoga što su jedan protiv drugog preduzimali poslednjih meseci“.¹⁰²

Od ostalih motiva u romanu koji bi se donekle mogli uklopiti u pacifističku tematiku naglašenu poziciju ima razumijevanje i suosjećanje s patnjama sefardskih Židova kroz povijest, koje pripovjedač opsežno iznosi na tri stranice pred sam kraj romana¹⁰³. To je hrabar potez od Andrića uzimajući u obzir vrijeme nastanka romana i položaj Židova u to vrijeme. Romanu svakako pogoduje i činjenica da kroz cijeli tekst zapravo predstavlja portret jedne vrlo pacifističke profesije – diplomacije – koja služi upravo izbjegavanju ili ublažavanju sukoba između država, te otklanjanju mogućnosti za novim ratom. Pojednostavljeno rečeno, ratovi nastaju prvenstveno kao posljedica narušenih diplomatskih odnosa i nedostatka komunikacije.

¹⁰¹ Andrić 2003: 290

¹⁰² Isto 329

¹⁰³ Isto 480-482

6. ZAKLJUČAK

Pacifizam je, kao jedna od glavnih ideja promicanja mira u svijetu, bio izrazito utjecajan i značajan u svjetskim razmjerima. Isprepleten je s mnogim drugim društvenim pokretima i idejama, kao što su feministički ili anarhistički pokreti. Čak i neki pravci koji nisu iz društvene ili humanističke sfere, kao što je primjerice ekologija, pokazuju u svojim temeljima ideje nenasilja, tolerancije i suživota. Kontrakultura 60-ih je bila posebno prijemčiva za ulazak pacifističkih ideja u šire sfere društva i one se ogledaju u pjesmama, književnosti i ostalim područjima javnoga i umjetničkog života.

Ivo Andrić, kao jedan od neospornih klasika južnoslavenskih književnosti, u svom stvaralaštvu, ali zapravo i u cijelom svom životu, pokazuje određene pacifističke težnje i ideje, iako se jako rijetko poziva na pacifizam kao takav. Godine 1920. dobiva posao u diplomaciji što je izrazito simbolično uzevši u obzir kontekst ovoga seminara.¹⁰⁴ Andrićeve eseje i književne kritike pokazuju da je bio upoznat s tadašnjim političkim zbivanjima, ratovima i ratnom književnosti, a iz njegovih je stavova jasno vidljiva kritika nasilja i diktature.

U svojim književnim (fiktivnim) djelima Andrić implementira određene motive rata upravo kako bi ukazao na njegov besmisao i razarajući utjecaj na pojedinca. Kritika rata može biti prikazana na:

- a) makro razini (kao tvrdnja o ratu općenito),
- b) mikro razini (u vidu sudionika i žrtava nasilja),
- c) kao posljedica rata

Sva ova tri pristupa mogu se primijetiti u njegovoj zbirci maksima *Znakovi pored puta*.

Mikro razinu proučavanja utjecaja rata na sudionike i žrtve nasilja dodatno razrađuje u djelu *Pismo iz 1920. godine* i romanima *Na Drini ćuprija* i *Travnička hronika*.

¹⁰⁴ Zabilježeno je Andrićevo diplomatsko djelovanje kao veleposlanika Kraljevine Jugoslavije u Hitlerovu Berlinu. Tu je funkciju obavljao u prilično burno vrijeme, 1939-1941. i njegov angažman u tom periodu ne nailazi uvijek na razumijevanje, pogotovo zbog činjenice da je 25. ožujka 1941. godine supotpisao pristupanje Jugoslavije Trojnom paktu. Međutim, teško je kriviti Andrića za događaje koji su veličinom i opsegom premašivali njegovu pojavu. On je u tom pogledu pokazao dosljednost svojoj profesiji koja, kao veleposlanika koji je u ulozi provoditi odluke države u čijoj je službi, nije ostavljala odveć prostora za subjektivnost. Pa ipak, u Andrićevoj se esejistici i književnim djelima vide jasni antiratni stavovi pa u tom pogledu ne bi bilo ispravno tvrditi da je bio iole blizak fašističkom svjetonazoru. Upravo suprotno, njegovo bi se djelovanje u državnoj službi u tom periodu moglo interpretirati kao ulaganje svojevrsnog napora kako bi se očuvao što veći mogući mir za svoju državu u okolnostima koje su bile itekako reaktivne i potencijalno opasne.

Najčešći pripovjedački postupak pomoću kojega se ističe pacifistički svjetonazor određenih likova jest metoda kontrasta u kojoj likovi u razgovoru ili postupcima zastupaju dijametralno suprotne stavove i time se ukrštavaju jedan s drugim (*Priča o vezirovom slonu, Travnička hronika*). Kontrast je prisutan i u opisima psihofizičkoga zdravlja likova prije i poslije rata (*Pismo iz 1920. godine, Na Drini ćuprija*). Prisutno je portretiranje profesija koje bi se mogle smatrati pacifističkima u svojoj naravi (doktori i diplomati), a postoji i ponavljajući motiv suosjećanja s patnjama Židova (*Utisci u Staljingradu i Travnička hronika*) kroz povijest.

Andrić u jednom svom eseju vrlo specifično progovara protiv naoružanja u slučaju tadašnje Bugarske, a najjači i ujedno „najpravilniji“ pacifistički izrazi koji bi se mogli tumačiti kroz određenu dozu političkog naboja u sebi, prisutni su u putopisu *Utisci iz Staljingrada* i u *Travničkoj hronici*.¹⁰⁵ To je ujedno i najbliže što se Andrić približio političkom angažmanu kroz svoje radove. U većini drugih djela ostaje vjeran književnosti kao umjetničkom pozivu nastojeći postići „ideal umjetnika“:

*Tiho živjeti i biti u sve dane zaposlen stvaranjem u najraznoličnijim formama, ali stvaranjem jedino i davanjem uvijek, da se nema vremena da živi i da se ima od svih radosti samo jednu jedinu: veliku radost stvaranja, a potom mirno iščeznuti i ostaviti se u boji, u liniji, u riječi, u gestu, u zvuku, da bi se svijetlilo vijekovima i grijalo svoje i svakog.*¹⁰⁶

¹⁰⁵ Za pune citate pogledaj stranice 15 i 26 ovoga rada. Izdvojeno: „Gubim se (...) u mislima o zajedničkoj odbrani koju čovečanstvo, ako hoće da s pravom nosi to ime, mora organizovati protiv svih međunarodnih zločina i tako postaviti sigurnu branu i stvarnu odmazdu protiv svih ubica ljudi i naroda“ i „Svi treba sve da daju i sve da urade, samo da se jednom iziđe iz ovog večitog ratovanja, da čovek predahne, da se dokopa malo stalnosti i mira“.

¹⁰⁶ Andrić 2015: 19

7. POPIS LITERATURE

Knjižne jedinice:

- Aleksov, Bojan; Hren, Marko; Planšak, Mojca; Volčič, Zala. 2015. *Opiranje zlu: (post)jugoslavenski antiratni angažman*. Ur. Bilić, Bojan; Janković, Vesna. Naklada Jesenski i Turk. Zagreb.
- Alexandra, Andrew. 2007. *O razlici između pacifizma i pacificizma*. *Polemos: časopis za interdisciplinarna istraživanja rata i mira*, Vol. X No. 19.
- Andrić, Ivo. 1981. *Eseji. Knjiga 1, Istorija i legenda*. Svjetlost, Mladost, Prosveta, Državna založba Slovenije, Mislal, Pobjeda. Zagreb, Beograd, Ljubljana, Skopje, Titograd.
- Andrić, Ivo. 1981. *Eseji. Knjiga 2, Umetnik i njegovo delo*. Svjetlost. Sarajevo.
- Andrić, Ivo. 1996. *Kod kazana, Veletovci, Čudo u Olovu, Zuja, Pismo iz 1920. godine, Znakovi*. Ringier Axel Springer. Beograd.
- Andrić, Ivo. 2004. *Na Drini ćuprija*. Globus media. Zagreb.
- Andrić, Ivo. 1948. *Priča o vezirovom slonu*. Nakladni zavod Hrvatske. Zagreb.
- Andrić, Ivo. 2015. *Putopisi, impresije, zapisi. Školska knjiga*. Zagreb.
- Andrić, Ivo. 2003. *Travnička hronika*. Mosta. Zagreb.
- Andrić, Ivo. 2014. *Znakovi pored puta. Školska knjiga*. Zagreb.
- Badurina, Natka. 2010. *Od strepnje do autoritarnog subjekta (ideološki zaokret Zofke Kveder)*. Riječki filološki dani.
- Bilić, Bojan. 2015. *Borile smo se za vazduh: (post-)jugoslovenski antiratni aktivizam i njegovo nasleđe*. Naklada Jesenski i Turk. Zagreb.
- Brock, Peter i Young, Nigel. 1999. *Pacifism in the Twentieth Century*. Syracuse University Press. New York.
- Doerries, Reinhard R. 2013. *Hitler's Intelligence Chief: Walter Schellenberg*. Enigma Books. New York.
- Gligorić, Velibor. 1981. *Romani Ive Andrića*. Kritičari o Ivi Andriću. Ur. Milanović, Branko. Svjetlost. Sarajevo.
- Hodel, Robert. 2017. *Krleža i Nastasijević: dva glasa protiv rata*. *Književna istorija* 162.
- Hühn, Peter. 2017. *The First World War and Forms of Pacifism in Great Britain*. *Književna istorija* 162.

- Janković, Vesna i Mokraović, Nikola. 2011. Antiratna kampanja 1991. - 2011.: Neispričana povijest. Documenta - Centar za suočavanje s prošlošću. Zagreb.
- Johnston, Alastair I. 1998. Cultural Realism: Strategic Culture and Grand Strategy in Chinese History. Princeton University Press.
- Kos, Dženan. 2012. *Međuratne pripovijetke I. Andrića: ciklus traganja za identitetom*. Ivo Andrić - književnik i diplomata u sjeni dvaju svjetskih ratova (1925-1941). Ur. Tošović, Branko. Beogradska knjiga. Graz.
- Milanović, Branko. 1981. *Eseji i kritike Ive Andrića*. Kritičari o Ivi Andriću. Ur. Milanović, Branko. Svjetlost. Sarajevo.
- Northedge, F.S. 1967. *Peace, War and Philosophy*. The Encyclopedia of Philosophy, Volume 6, Collier Macmillan. Ur. Edwards, Paul. Macmillan Library Reference.
- Papandreou; Schweitzer; Zillén. 1997. *Žene i politika mira*. Prilozi ženskoj kulturi otpora (višejezično izdanje). Ur. Kašić, Biljana i dr. Centar za ženske studije. Zagreb.
- Patterson, Ian. 2012. *Pacifists and Conscientious Objectors*. The Edinburgh Companion to Twentieth-Century British and American War Literature. Ur. Piette, Adam i Rawlinson, Mark. Edinburgh University Press. Edinburgh.
- Rados, Zvezdana. 2012. *Putopisni fragmenti Ive Andrića*. Hum : časopis Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru, No. 9.
- Rapo, Dušan. 2009. *Midhat Begić i Mushin Rizvić o Ivi Andriću*. Ivo Andrić: Graz - Österreich - Europa / Ivo Andrić: Grac - Austrija - Evropi. Ur. Tošović, Branko. Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz. Beogradska knjiga.
- Robbins, Keith. 1976. *The Abolition of War: the Peace Movement in Britain, 1914–1919*. University of Wales Press.
- Rusjan, Marko i dr. 2001. *Anarhizam i nasilje*. Marko Strpić. Zagreb
- Skakelja, Ante. 2019. *Kršćanski anarhizam kao suvremena politička ideologija*. Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Topić, Tanja. 2008. *Pregled mirovnih pokreta i aktivnosti*. Mirovni aktivizam u Bosni i Hercegovini. Banja Luka.

Elektronički izvori:

- Andrić, Ivo | Hrvatska enciklopedija. Dostupno na: <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=2618> (pristupljeno 15. travnja 2020.)

- BUKA Magazin. Mir, brate, mir. Dostupno na: <https://www.byka.com/novosti/mir-brate-mir> (pristupljeno 20. travnja 2020.)
- CROSBİ. Dostupno na: <https://www.bib.irb.hr/pretraga?operators=and|pacifizam|text|meta> (pristupljeno 3. travnja 2020.)
- ekologija | Hrvatska enciklopedija. Dostupno na: <https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=17328> (pristupljeno 28. travnja 2020.)
- George Soros-Founded University Is Forced Out of Hungary - The New York Times. Dostupno na: <https://www.nytimes.com/2018/12/03/world/europe/soros-hungary-central-european-university.html> (pristupljeno 16. ožujka 2020.)
- GPI-2019-web003.pdf. Dostupno na: <http://visionofhumanity.org/app/uploads/2019/06/GPI-2019-web003.pdf> (pristupljeno 15. ožujka 2020.)
- How a Slovakian neo-Nazi got elected | Slovakia | The Guardian. Dostupno na: <https://www.theguardian.com/world/2019/feb/14/how-a-slovakian-neo-nazi-got-elected> (pristupljeno 16. ožujka 2020.)
- Hrvatski jezični portal. Dostupno na: http://hjp.znanje.hr/index.php?show=search_by_id&id=eFdhURQ%253D (pristupljeno 9. ožujka. 2020.)
- kasta | Hrvatska enciklopedija. Dostupno na: <https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=30745> (pristupljeno 17. ožujka. 2020.)
- Ivo-Andric-Na-Drini-cuprija.pdf. Dostupno na: <https://skolasvilajnac.edu.rs/wp-content/uploads/Ivo-Andric-Na-Drini-cuprija.pdf> (pristupljeno 15. travnja 2020.)
- King, Martin Luther | Hrvatska enciklopedija. Dostupno na: <https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=31510> (pristupljeno 14. 3. 2020.)
- Kovač, Zvonko. Interkulturalnost u Ive Andrića (Znakovi pored puta). Zagreb. Dostupno na: https://www-gewi.uni-graz.at/gralis/gralisarium/2002/Zvonko_Kovac_2002b.html (pristupljeno 5. travnja 2020.)
- Kovač, Zvonko. Kako zadobiti identitet interkulture situacije, interkulture povijesti književnosti? Zagreb. Dostupno na: <https://www-gewi.uni->

graz.at/gralis/gralisarium/2002/Zvonko_Kovac_2002b.html (pristupljeno 5. travnja 2020.)

- kvekeri | Hrvatska enciklopedija. Dostupno na: <https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=34905> (pristupljeno 13. ožujka 2020.)
- Matica hrvatska - Hrvatska revija 2, 2014. - Andrićevi mostovi, ćuprije i krive Drine. Dostupno na: <http://www.matica.hr/hr/428/andricevi-mostovi-cuprije-i-krive-drine-23757/> (pristupljeno 5. svibnja 2020.)
- Moriori | Hrvatska enciklopedija. Dostupno na: <https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=41960> (pristupljeno 13. ožujka 2020.)
- Ossietzky, Carl von | Hrvatska enciklopedija. Dostupno na: <https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=45746> (pristupljeno 13. ožujka 2020.)
- Pacifizam | Hrvatska enciklopedija. Dostupno na: <https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=46066> (pristupljeno 3. travnja 2020.)
- Rimtutituki - Mir brate mir - NE RACUNAJTE NA NAS - (Live 1992) - YouTube. Dostupno na: <https://www.youtube.com/watch?v=S-TobTR5NdY> (pristupljeno 20. travnja 2020.)
- Znakovi pored puta. Dostupno na: <https://shop.skolskaknjiga.hr/znakovi-pored-puta.html> (pristupljeno 6. travnja 2020.)
- What Mahatma Gandhi learned from Russia's Leo Tolstoy - Russia Beyond. Dostupno na: <https://www.rbth.com/history/331145-gandhi-tolstoy> (pristupljeno 7. travnja 2020.)

8. SAŽETAK

Miran Todorović

Pacifizam u djelima Ive Andrića

Rad istražuje pacifističke teme i motive u djelima Ive Andrića. Korpus za analizu obuhvaća Andrićevu esejistiku, putopise, kraća prozna djela i najpoznatije romane. Njih se analizira iz više pristupa, a kao dokazi se uzimaju citati iz djela. Prednost u istraživanju predstavlja interdisciplinarni pristup koji povezuje područja povijesti, sociologije, filozofije, znanosti o književnosti i manjim dijelom politologije. Pristup Andriću u ovom radu naglašeno je interkulturalne prirode i odstupa od današnjih dominantnih nacionalnih pristupa pa se prednost daje povijesnom kontekstu u kojem su djela nastala. Važnost rada leži u činjenici da je pacifistička tematika do sada, odnosno prije ovoga rada, bila iznimno slabo istražena. Primjenom pacifističkog pristupa ne samo da se aktualizira književna pojava Ive Andrića kao jedinoga nobelovca s ovih prostora, nego dolazi i do prikaza Andrićeva života i djela u sasvim novim i originalnim okvirima.

Ključne riječi: Ivo Andrić, pacifizam, mir, rat, nasilje

9. SUMMARY

Miran Todorović

Pacifism in the works of Ivo Andrić

This work explores pacifist themes and motifs in the works of Ivo Andrić. The corpus that will be analysed includes Andrić's essays, travel literature, short prose works and his most famous novels. These will be analysed through different approaches and will be substantiated with quotes from the works. Interdisciplinary approach that combines the areas of history, sociology, philosophy, literary criticism and, to a lesser degree, political science proved to be an advantage in this research. The very approach to the figure of Andrić in this work is intercultural in its nature and differs from today's dominant nationalistic approaches because it prefers to interpret the works in the historical context of their emergence. The importance of this work lies in the fact that the pacifist theme has been scarcely researched until now. By applying the pacifist approach not only is the literary figure of Ivo Andrić (who is the only Nobel Prize for Literature winner from these geographical areas) reactualized, but his life and work is also presented in a new and original way.

Keywords: Ivo Andrić, pacifism, peace, war, violence